

**SİYASİ BİR LİDER OLARAK ALİYA
İZZETBEGOVIÇ**

Aynur LİMON

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi: Kerim ÇINAR

Aralık, 2019

Afyonkarahisar

T.C.

**AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

SİYASİ BİR LİDER OLARAK ALİYA İZZETBEGOVİÇ

Hazırlayan

Aynur LİMON

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Kerim ÇINAR

AFYONKARAHİSAR 2019

YEMİN METNİ

Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalına Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Siyasi Bir Lider Olarak Aliya İzzetbegoviç”adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını eserin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

05/12/2019

Aynur LİMON

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Kerim ÇINAR

Jüri Üyeleri : Prof. Dr. Mustafa FİŞNE

: Doç. Dr. Hasan DURAN

İmza

Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı öğrencisi Aynur LİMON' nun “**Siyasi Bir Lider Olarak Aliya İzzetbegoviç**” başlıklı tezi, 05/12/2019 tarihinde saat 13.00’ de Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliği’ nin ilgili maddeleri uyarınca yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek (X) oy birliği – () oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Elbeyi PELİT
MÜDÜR

ÖZET

SİYASİ BİR LİDER OLARAK ALİYA İZZETBEGOVİÇ

Aynur LİMON

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

Aralık 2019

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Kerim ÇINAR

Liderler, kitleleri etkileyerek siyasal ve sosyal yaşamlarını biçimlendirirler. İzzetbegoviç'te o liderlerden biridir. Liderliği toplumsal yaşam koşulları çerçevesinde belirlenen İzzetbegoviç'in, siyasal yaşam da lider olarak ortaya çıktıktan sonra toplumsal koşullardan etkilenmeyi sürdürmenin yanında, kendisi de bu koşulları değiştiren faktör olmuştur. Aliya izzetbegoviç'te o liderlerden biridir. Begoviç'in hem eylemlerinin hem de düşünce dünyasının merkezi kavramlarından birisini siyaset oluşturmaktadır. Bu durum onun siyasete dair düşüncelerini tahlil etmek için eserlerinin yanı sıra eylemlerinin de referans olmasına imkân vermektedir. Çünkü İzzetbegoviç eylemlerini ve siyasal pratiklerini birçok siyasetçiden farklı olarak, devraldığı siyaset kültüründen ziyade kendi siyaset felsefesi doğrultusunda sergilemiştir. Bu nedenle siyasi bir lider olarak incelemek bir sorumluluktur ve liderlik anlayışı doğrultusunda sergilenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aliya İzzetbegoviç, lider, düşünce adamı, siyasi lider, siyaset felsefesi.

ABSTRACT

ALIYA IZZETBEGOVIC AS A POLITICAL LEADER

Aynur LIMON

AFYON KOCATEPE UNIVERSITY

THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

INSTITUTE OF PUBLIC ADMINISTRATION

December 2019

Advisor: Associate Dr. Kerim ÇINAR

Leaders influence the masses and shape their political and social lives. Izzetbegovic is one of those leaders. Izzetbegovic, whose leadership was determined within the framework of social living conditions, continued to be influenced by social conditions after the emergence of political life as a leader, and he was the factor that changed these conditions. Alija Izzetbegovic is one of those leaders. Politics is one of the central concepts of both Begovic's actions and the world of thought. This allows his actions to be a reference in order to analyze his thoughts on politics. Because, unlike many politicians, Izzetbegovic exhibited his actions and political practices in line with his own political philosophy rather than the political culture he took over. For this reason, it is a responsibility to examine as a political leader and has been exhibited in line with the understanding of leadership.

Keywords: Aliya Izzetbegovic, leader, thought man, leadership, political philosophy.

ÖNSÖZ

“hoşça bak zâtına kim zübde-l âlemsin sen

Merdüm-i dîde –i ekvan olan ademsin sen”

ŞEYH GALİP

Bu tez çalışmasında Bosna Hersek’in devlet adamı “Bilge Kral” ve Müslüman coğrafyasının lideri Aliya İzzetbegović’in siyasi liderlik yönü akademik açıdan incelenmek istenmiştir. İnsanı merkeze alan ve insanın evrensel sorunları üzerine düşünen Müslüman bir mütefekkir, halkının bağımsızlık savaşına öncülük eden bir lider, baskılara ve zulümlere boyun eğmeyen özgürlük savaşçısı, iyi bir baba, örnek kişilik... İzzetbegović örnek mücadelesiyle geçen yüzyıla damgasını vurmuş siyaset ve devlet adamıdır. Halkıyla birlikte verdiği mücadelenin tüm insanlığa örnek olması en büyük temennimizdir.

Bu çalışmamın en başından sonuna kadar sabır ve şevkle desteğini hiç esirgemeyen, engin bilgi ve tecrübeleriyle her daim bana yol gösteren ve benimde rol ve model aldığım kıymetli tez hocam Dr. Öğr. Üyesi Kerim ÇINAR’a ne kadar teşekkür etsem azdır. Lisans eğitimimden itibaren bizlere her daim destek olan bende siyaset felsefesi adına derin bir ilgi ve sevgi oluşmasının mimarı olan Prof. Dr. Ahmet Kemal BAYRAM’a, yüksek lisansta tanımaktan onur duyduğum ve sadece derslerinden değil kişiliğinden de çok şey öğrendiğim Dr. Öğr. Üyesi Zelkif POLAT hocama teşekkürü bir borç bilirim. Burada adını zikredemediğim üzerimde emeği olan bütün hocalarıma sonsuz saygı ve hürmetlerimle.

Ailem, şüphesiz çok büyük bir teşekkürü hak etmektedir. Sancılı geçen her sürecimde bana en büyük desteği sağlayan aileme ve özellikle tezimin ilk gününden itibaren desteğini her daim hissettiğim kardeşim Kadir LİMON’a, kardeşten öte dostum Filiz FINDIK’a ve ailem kadar yakın olan tüm gönül dostlarıma, sonsuz şükranlarımla.

Bu mütevazı çalışmamı, bitim aşamasını göremeyen 2014 yılında aramızdan ayrılmayı seçen ve her daim gönlümde yaşayan rahmetli dostum Azime DİKİMEN’e ve acıların en büyüğünü yaşayan başta Bosnalı annelere, çocuklara ve Boşnak halkına ithaf ediyorum. Bir de vahşetin ortasında duruşu ve mücadelesi ile dünyaya ders veren Aliya İzzetbegović’e. Mekanları cennet olsun...

Aynur LİMON

05/12/2019

İÇİNDEKİLER

Sayfa

YEMİN METNİ	i
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAYI.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVEDE LİDERLİK

1. LİDER VE LİDERLİK KAVRAMLARI	5
1.1. LİDERLİK TİPLERİ	9
2. SİYASİ LİDERLİK KAVRAMININ TARİHİ	14
3. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE LİDER VE LİDERLİK.....	19

İKİNCİ BÖLÜM

BOSNA-HERSEK VE ALİYA: BİR VAROLMA MÜCADELESİ

1. FARKLILIKLAR COĞRAFYASI OLARAK BOSNA - HERSEK VE KISA TARİHİ	5
2. KADERİ COĞRAFYADA BELİRLenen BİR HAYAT : ALİYA İZZETBEGOVİÇ.....	29
3. BEREKETLİ BİR ÖMÜR MEYVELERİ: ALİYA'NIN ESERLERİ	30
3.1. İSLAM DEKLARASYONU VE İSLAMIN YENİDEN DOĞUŞ SORUNLARI.....	34
3.2. DOĞU-BATI ARASINDA İSLAM	37
3.3. ÖZGÜRLÜĞE KAÇIŞIM / ZİNDANDAN NOTLAR.....	39
3.4. KONUŞMALAR	41
3.5. KÖLE OLMAYACAĞIZ	43

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAVAŞIN ORTASINDA BİR LİDER

1. ALİYA İZZETBEGOVİÇ'TE DİN OLGUSU VE İSLAM	48
2. ALİYA İZZETBEGOVİÇ'İN AHLAK KURAMI	50

2.1. AHLAK VE SİYASET ANLAYIŞI.....	55
3. ALİYA İZZETBEGOVİÇ VE ÖZGÜRLÜK.....	56
4. ALİYA İZZETBEGOVİÇ’TE KÜLTÜR VE MEDENİYET	57
5. İSLAM DÜŞÜNCESİ VE ALİYA İZZETBEGOVİÇ.....	61
SONUÇ.....	64
KAYNAKÇA	67

GİRİŞ

İnsanlığın ortaya çıkışı kadar eski bir tarihe sahip olan liderlik kavramı, geçmişte olduğu gibi günümüzde de hala önemini korumaktadır. İnsanlar toplu halde yaşamaya başladıkları andan itibaren liderler vardır. Sosyal bir varlık olan insan amaçlarını gerçekleştirmek, istek ve ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir topluluğa her daim ihtiyaç duymuştur. İçerisinde yer alan grubu ya da topluluğu yönetebilecek, insanların ihtiyaçlarına cevap verebilecek kişiler adını lider olarak tarihe yazdırmışlardır. Toplumların refah ve barış içerisinde yaşadığı dönemlerde lider ve liderlik kavramının önemi pek hissedilmemiş olsa bile, özellikle toplumların askeri, ekonomik ve siyasal kriz zamanlarında insanlar kendilerini yönetecek, onlar adına kararlar alıp bu kararları uygulayacak liderlere ihtiyaç duymuşlardır.

Sosyolojiden, psikolojiye, işletmeden, ekonomi bilim dalına araştırma konusu olan liderlik kavramı üzerinde birçok tanımlama yapılmıştır. Yapılan tanımlamaların her biri de birbirinden farklıdır. Bu farklılıkların yanı sıra bazı tanımlamalarda genel kabul gören ortak özellikler de mevcuttur. Bu özellikler; liderin grubun ya da bireyin davranışları üzerindeki etkisi ve liderliğin bir süreç içerisinde gerçekleşmesidir.

İnsanlar ilk çağdan günümüze kadar topluluk şeklinde yaşamlarına devam etmişler ve içerisinde bulundukları toplulukları yönetecek ve yönlendirecek lidere her zaman ihtiyaç duymuşlardır. Toplumların ilerlemesi ya da gerilemesinde etkili olan liderlerin özellikleri toplumların mevcut koşulları çerçevesinde şekillenmiştir. Liderin özellikleri ile toplumların özellikleri benzerlik gösterdiğinde toplumların gelişmesi hızlanırken, tam tersi bir durumda lider içinde bulunduğu topluma zarar vererek gerilemesine de neden olabilir. Bu nedenle toplumların içinde bulundukları durumlara göre liderin özellikleri ve liderlik tarzları farklılık gösterebilir. Bu nedenle toplumlar için evrensel bir liderlik anlayışından bahsetmemiz çok da mümkün gözükmemektedir.

Liderlik üzerine yapılan araştırmalar ilk zamanlarda liderin sahip olduğu kişisel özellikler üzerine yoğunlaşmıştır ve bu neticede liderde bulunması gereken özelliklerin neler olması gerektiği üzerine çalışmalar yapılmıştır. Zamanla liderde bulunması gereken kişisel özelliklerin her liderde bulunmadığı tespit edilince araştırmalar kişisel özelliklerden davranışsal özelliklere yönelmiştir. Liderlerin davranışları incelenerek bu davranışlar çerçevesinde teoriler oluşturulmuştur. Ancak bu yaklaşımda da her duruma uygun bir liderlik davranışı oluşturulamayınca araştırmalar bu kez, durumsal liderlik teorisine yönelmiştir.

Birçok farklı çerçevede liderlik davranışları incelenerek durumsal liderlik tarzları oluşturulmuştur. En son olarak da modern liderlik kavramları çerçevesinde lider davranışları açıklanmaya çalışılmıştır.

Liderlikle ilgili yapılan araştırmalar incelendiğinde işletme, işletmeler arası rekabet, yönetim ve organizasyon, işletmelerde verimliliğin artmasında liderliğin rolü gibi konular üzerinde çalışmaların yoğunlaştığı görülmektedir. Bunların yanı sıra örgüt ya da kurumların yönetimiyle ilgili yapılan çalışmaların çoğunda da liderlik kavramının oldukça önemli bir konu olduğu görülmektedir. Bunun yanında sosyoloji, sosyal psikoloji, siyaset bilimi ve siyaset sosyolojisi alanlarında da lider ve liderlik çalışmaları söz konusudur.

Siyasi liderlik, siyaset kadar eski bir kavramdır. Tarih boyunca insan, kim yönetmeli, siyasi otoritenin temellerinin neler olduğu, bazı bireylerin toplumun kurallarını belirlemedeki rollerinin ve işlevlerinin neler olduğu, diğer insanlardan bu insanların ayıran özelliklerin neler olduğu gibi soruları sormuş ve cevap bulmaya çalışmıştır. Tüm bu sorular ve cevapları, siyaset biliminin yanı sıra siyasi düşünceden, sosyolojiye kadar birçok farklı disiplinin de çalışma konusu olmuştur.

Siyasi liderlik etki alanı en geniş liderlik biçimidir. Partinin başındaki bir lider milyonlara, ülkenin lideri olarak tüm topluma etkide bulunabilir. Bu nedenle hiçbir liderlik biçimi siyasi liderlik kadar etkiye sahip değildir denilebilir.

Siyasi liderlik, üzerinde çok tartışılan ve düşünülen bir konu olmasına rağmen siyasi liderliği merkeze alan az sayıda çalışma bulunmaktadır. Liderlik çalışmalarının çoğunluğunda liderin özelliklerinin neler olduğu, biyografi ya da otobiyografi türünden çalışmalar üzerine yoğunlaşmış olup siyasi liderliği tüm boyutlarıyla ele alarak değerlendirildiği çalışmaların sayısının oldukça az olduğu görülmektedir.

Liderlerin özelliklerinin yanında içinde yaşadığı coğrafyanın, kültürün, zaman ve mekânın da şüphesiz önemi tartışılmaz. Bir lideri anlamamız için öncelikle içinde yaşadığı coğrafyanın tarihini, kültürünü anlamamız gerekir. İzzetbegoviç'in yaşadığı coğrafya olan Balkanlar'da Avrupa tarihinin en hareketli, en karmaşık karmaşık yerlerden biridir. Balkan coğrafyasında yer alan Bosna-Hersek siyasi olarak Avrupa'da bulunmasına rağmen, sahip olduğu fiziki ölçütler ve kültürel ortamına bakıldığında hem Doğu hem de Batı'ya ait olduğu görülmektedir. Bölge Asya ile Avrupa'nın merkez hattını oluşturur.

Birinci Dünya Savaş'ı sonrası krallık olarak kurulan ve İkinci Dünya Savaş'ı yıllarında Alman işgaline maruz kalan ve Yugoslavya içerisinde yer alan Bosna-Hersek savaş sonrasında Yugoslavya'nın bağımsızlığını kazanması ile birlikte bu ülke içerisindeki statüsünü korumuştur. Bosna–Hersek Yugoslavya içerisinde ya Sırp nüfusu ve egemenliği altında birliğin parçası olacak ya da bağımsızlık çabalarıyla kimliklerini korumaya çalışacaktır. Bu ikilem içerisinde Aliya İzzetbegoviç, bir Boşnak olarak Yugoslav Federal Sistemi içerisinde yıllarca halkı ile birlikte hayatta kalma mücadelesi vermiştir.

İzzetbegoviç, ordu komutanlığı, devlet başkanlığı ve siyasi parti liderliğini Boşnak halkının varlık mücadelesi verdiği dönemde yapmıştır. İzzetbegoviç'in halkı ile gösterdiği mücadeledeki başarısının ardında eylem adamı olmasının yanı sıra düşünsel bilgi birikiminin de olduğu aşikârdır.

İzzetbegoviç, Bosna-Hersek'in bağımsızlığına gidilen süreçte öncelikle halkının siyasi örgütlenme aşamasında temel bir rol üstlenmiş, halkını siyasi bir lider olarak uluslararası toplumda temsil etmiş, liderliğinin yanında felsefi ve düşünsel birikimiyle de bu mücadeleye de katkı sağlamıştır. Siyasi bir lider olarak incelediğimiz Aliya İzzetbegoviç'i hem liderlik özelliklerini hem de düşünce dünyasını anlamlandırabilmek amacıyla içinde yaşadığı coğrafyanın siyasi tarihine de değinilmiştir.

“Siyasi Bir Lider Olarak Aliya İzzetbegoviç” başlığını taşıyan tez çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde lider ve liderlik kavramsal çerçevede incelenmiştir. Daha çok işletme biliminin kullandığı bu kavramlar siyaset felsefesi açısından incelenmeye çalışılmış ve kavramlar tarihsel çerçevede sunulmuştur. Tanımlaması oldukça zor olan lider kavramının yöneticiden farkı da ortaya koyulmaya çalışılmış ve geniş çerçevede siyasi liderlik başlığı altında incelenmiştir.

“Bosna-Hersek ve Aliya: Bir Var olma Mücadelesi” başlıklı ikinci bölümümüzde İzzetbegoviç'in içinde doğduğu ve yaşadığı Bosna'nın tarihi incelenmiştir. İzzetbegoviç'in içinde yaşadığı sosyal ve siyasal ortamı anlayabilmek adına incelenen Bosna Hersek'in kısa tarihi ve İzzetbegoviç'in hayat hikâyesine yer verilmiştir. Sonrasında ise İzzetbegoviç'in çoğunluğu dilimize kazandırılmış eserlerinin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

“Savaşın Ortasında Bir Lider” başlığı taşıyan üçüncü bölümümüzde ise İzzetbegoviç'in eserlerinde ve düşünce dünyasında tartıştığı temel konulara yer verilmiş ve bu

doğrultuda İzzetbegoviç'in ahlak, siyaset, dram, ütopya, sanat, insan, özgürlük, İslam anlayışlarına değinilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVEDE LİDERLİK

Liderler tarih boyunca insanoğluna yön vermiştir. Çünkü insanlar toplu halde yaşamaya başladıkları andan itibaren yaşadığı topluluğu yönetecek bir lidere ihtiyaç duymuşlardır. İçerisinde yer aldığı grubu yönetecek ve insanoğlunun ihtiyaç ve isteklerini karşılayabilecek kişiler de lider olarak tarihe isimlerini yazdırırlar. Tarihin hemen hemen her döneminde yer alan liderler, içinde bulundukları toplumun gelişmesi ve yükselmesinde etkin rol oynadıkları gibi aynı zamanda toplumlarının çöküşüne de neden olabilirler. Bu nedenle liderlik üzerinde en çok konuşulan ve tartışılan bir kavram olmuştur. Hatta sosyal bilimlerde neredeyse her alanda liderlikle ilgili çalışmalar yapılmış ve günümüzde de yapılmaya devam etmektedir. Tarihten, sosyolojiye, siyaset biliminden psikolojiye kadar birçok alanda liderlik kavramı üzerine çalışmalar yapılmıştır.

1. LİDER VE LİDERLİK KAVRAMLARI

Doğası gereği toplu halde yaşamını sürdüren insanoğlu bu süreç çerçevesinde bir lidere ihtiyaç duymuştur. İnsanın ihtiyaçlarını karşılamak ve amaçlarına ulaşmak için sosyal bir varlık olma zorunluluğu liderlik kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Toplu halde yaşamaya başladıkları andan itibaren bir lidere ihtiyaç duyan insanlar, lider olarak seçtikleri kişilere de yasal ölçüde bir otorite ve bu otoriteyi kullanma gücü ve yetkisi vermişlerdir. İnsanların bir araya gelerek oluşturdukları kabile, cemiyyet, klan, site vb tüm topluluklarda liderlerin var olduğu görülmektedir.

Lider kavramına etimolojik açıdan baktığımızda ise, *liderlik etmek* (lead), *lider* (leader) ve *liderlik* (leadership) kelimelerinin Anglo- Saksan kökü “yol” ya da “yön” anlamına gelen “lead” den türediği ve “seyahat etmek” veya “gitmek” anlamına gelmektedir. Lider kavramı, İskandinavca (leader), Almanca (leither), Flemenkçe (leider) yazılışları göz önünde bulundurulduğunda İngilizce yazılışı ile benzerliği dikkat çekmektedir (Başarır, 2015: 64).

Lider Türkçede sözcük anlamı itibariyle, “yönetimde gücü ve etkisi olan kimse, önder, şef, bir kuruluşun en üst düzeyde yönetimiyle görevli kimse”; liderlik ise, “liderin durumu ve

lider olma durumu” nu ifade etmektedir (Çil, 2018: 87). Birçok araştırmaya konu olan lider ve liderlik kavramlarını tek bir cümlede açıklamamız mümkün değildir. Bu nedenle bu kavramlarla ilgili birçok tanımlama yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

“Lider, toplum veya grubun diğer üyelerinden belli özellikleriyle ayrılan, grup faaliyetleri üzerine etki eden grup üyesidir. Lider, mensup grubun amaçlarını belirleyen ve bu amaçların gerçekleşmesinde gruba etkili biçimde yön verebilen kişi olarak tarif edilmiştir.” Bir başka tanımda ise lider, “grubun ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılayabilen kişi” (Közlme, 2013: 241) şeklinde tarif edilmiştir.

“Liderlik, belli şartlar altında belirli kişisel veya grup amaçlarını gerçekleştirmek üzere, bir kişinin başkalarının faaliyetlerini etkilemesi ve yönlendirme süreci; lider ise başkalarını belirli bir amaç doğrultusunda davranmaya sevk eden kişidir veya bir grup insanın, kendi kişisel ve grup amaçlarını gerçekleştirmek üzere takip ettikleri, emir ve talimatı doğrultusunda davrandıkları kişidir” (Doğan, 2014: 4).

“Lider, örgüt kültürüne katkıda bulunan, çalışanları güdüleyen, dışarıya karşı örgütü ve onun kültürünü temsil eden en yüksek yönetim kademelerindeki kişidir” (Özgül, 2015: 42)

“Liderlik, belli bir durumda, belli bir anda ve belli koşullar altında bir grup üzerindeki, insanları peşinden sürükleyebilme ve onlardan yapmalarını istedikleri şeyleri kendi istekleri ve işbirliği ile yaptırabilme sanatıdır. Lider ise nereye nasıl gidileceğini gösteren, vizyon sahibi olan, başkalarını etkileyebilme gücüne sahip, yol gösteren, ilham veren, hedef ve misyon koyan kişidir” (Dinler, 2018: 5).

“Liderlik, bir toplumsal grupta üyeler tarafından gönüllü olarak uygulanan bir kişinin ünü, gücü ya da toplumsal yeri dolayısıyla öncülük etmesi, toplumsal davranış başlatabilmesi, başka kişilerin çabalarını yönetmesi, örgütlemesi, denetlemesi durumu ya da sürecidir” (Kurnaz, 2019: 12).

“Liderlik gönüllü biçimde ortak amaçlara ve bu amaçları gerçekleştirmek üzere beraber çalışmaya yönelen bir kişi ile takipçilerinin içinde yer aldığı örgüt veya kurumda meydana gelen ve başkalarının da gözleyebildiği bir faaliyet ve faaliyetler kümesi” (Arklan, 2004: 47).

Türk Dil Kurumunun lider tanımlaması ise; “gücü, ünü ve toplumsal yeri dolayısıyla, belli zaman ve durumlar içinde, ilişkili bulunduğu küme ve toplumun tutum, davranış ve etkinliklerini değiştirip yönetme yeteneği gösteren kimse” şeklindedir (TDK, 2005: 1543).

Liderlik kavramı ile ilgili yapılan tanımlamalarda kavramın öne çıkan ortak özellikler liderin bilgi ve otoritesiyle bireyleri etkisi altına alan ve onları bir araya getiren, etkileyen ve onları peşinden sürükleyen, amaçlara ulaşmayı kolaylaştıran kişi olması şeklinde özetlenebilir.

Lider kavramının birçok tanımının olmasında etkili olan en faktör lider ve yönetici kavramlarının birbirine karıştırılmasıdır. Lider ve yönetici kavramları her ne kadar aynı anlama sahipmiş gibi dursa da aslında iki kavram da birbirinden anlam itibarıyla farklıdır. Liderlik, belirli koşullarda bireysel ve grupsal amaçları gerçekleştirmek için grup üyelerini etkileme yeteneği iken; yöneticilik ise, birtakım amaçlar etrafında toplanan insanların çalıştırılmasıdır (Önen ve Kanayran, 2015: 45). Lider olağanüstü yeteneklerini ve gücünü kullanarak sınırlarını aşarken; yönetici ise, sınırları çizilmiş belirli planlar ve programlar çerçevesinde hareket eder. Lider, bizi yeni yerlere götürürken; yönetici ise, var olan mevcut durumu muhafaza eder.

Lider, bir gruba önderlik eden kişidir. Yukarıda yapılan bütün tanımların ortak noktası liderin grubu hedefe ulaştırması ve bunu kendisine görev edinmesidir. Bu süreçte lider yönetme, iyi iletişim kurma, amaç belirleme, karar alma ve uygulama, vizyon sahibi olma ve güçlü sezgileri olma gibi özellikler barındırmalıdır. Bu bağlamdan baktığımızda liderler, sahip oldukları vizyon ve bilgileri, cesaret ve tecrübeleri ile birleştirerek en uygun yer ve zamanda en doğru kararlar alabilen, aldığı kararları uygulayabilen, tehdit ve fırsatların farkında olan ve bunları en iyi şekilde değerlendirebilen, güçlü bir örgüt kültürüne sahip bir örgüt yapısı oluşturabilen ve bu örgütün devamlılığını sağlayacak stratejileri hayata geçiren kişilerdir (Özkan, 2016: 6).

Liderlik kavramı ile ilgili ilk araştırmalar Antik Yunan’a kadar uzanmaktadır. Bu dönemde liderlik daha çok büyük kitleler üzerinde önemli etkisi olan insanlarla birlikte düşünülen bir kavramdı. Liderlik bu dönemde birtakım mitolojik unsurlarla beraber tanrılarla özdeş olarak algılanmıştır. Antik Çin’de de karşılaşılan liderlik kavramı, Mısır’da tanrı-kral anlayışı ile benzerlik göstermektedir. Lider kelimesinin tarih sahnesine çıkışının 1300’lü yıllar olduğu düşünülmektedir (Dinler, 2018: 11). Liderlik kavramı Antik Yunan Döneminde liderin kişisel özellikleri, lider ile toplum arasındaki iletişim ve toplumsal açıdan liderin önemi gibi

konularla karşımıza çıkarken; Rönesans Döneminde ise daha çok insani değerlerin ön plana çıktığı bireylerin huzur ve mutluluğunu baz alan toplumsal liderlik olarak gündeme gelmiştir. Liderlik, Sanayi Devriminden sonra ise *mükemmel örgüt yapısı*, ideal toplum düzeni, akılcılık gibi konularla farklı bir bakış açıyla incelenmiştir. 20. Yüzyılın ilk yarısında psikolojik ve davranışsal açıdan ele alınarak liderlik incelenmiştir (Göktaş, 2015: 49-50).

Tarihin her döneminde var olan liderliğin doğuştan gelen özelliklere mi bağlı yoksa yaşanan deneyimler ve içerisinde yetiştiği kültürün bir ürünü mü olduğu sorusuna geldiğimizde, yirminci yüzyıla kadar birçok araştırmacı liderliğin doğuştan gelen özelliklere bağlı olduğunu savunurken, yirminci yüzyıldan sonra ise liderliğin, sadece doğuştan getirilen özelliklerin bir ürünü olmadığı, bunun yanı sıra yaşanan deneyimlerin ve liderin içinde yaşadığı kültürün de bir ürünü olduğunu savunmuşlardır. Gerçek bir liderin ancak doğuştan getirdiği özelliklerin yanına sonradan elde ettiği bir takım özelliklerin eklenmesiyle söz konusu olabileceği savunulmuştur (Arklan, 2004: 8).

Thomas Carlyl’inde “Büyük Adamlar Okulu Teorisi” ile bilimsel olarak tartışılmaya başlayan liderlik, sadece büyük adamların doğuştan getirdiği bir takım özelliklerin toplamı olarak tanımlanırken; sanayi devrimi sürecinde kavramla liderde olması gereken özelliklerle anlatılmaya çalışılmıştır (Bayram, 2013: 11). Büyük adam düşüncesinde lider doğuştan getirdiği bir takım özellikler sayesinde lider olmuştur ve kendilerine has bu özellikleri sayesinde büyük başarılar imza atmakta ve içinde bulundukları toplum tarafından kahraman olarak ilan edilmektedirler (Terzi, 2018: 32). Bu kurama göre bir kişinin lider olarak kabul edilebilmesi için kişinin doğuştan getirdiği birtakım özelliklere sahip olması gerekir. Liderlik araştırmaları içerisinde “Özellikler Yaklaşımı” olarak isimlendirilen yaklaşıma göre lideri diğer insanlardan ayıran daha fazla özellikler var olmalıdır.

Özellikler yaklaşımı 1800’lerin sonu 1940 dönemleri arasında egemen olmuştur. “Liderler, lider olarak mı doğar, yoksa sonradan mı lider olurlar?” sorusunun cevabı özellikler yaklaşımına göre “Liderler doğuştan lider olarak doğar.” şeklindedir (Bayram, 2013: 13). Bu yaklaşıma göre, lider fiziksel ve kişisel özellikler bakımından diğerlerinden ayrılır. Boy, kilo, bedensel olgunluk gibi fiziksel özelliklerin yanı sıra zeka, kararlılık, karizma, özgüven, bilgi birikimi vs gibi özelliklerdir (Kökçikaran, 2016: 12).

Liderlik kavramı ile ilgili yapılan birçok araştırmada liderlerin kendilerine has özelliklerin olması, liderlik kavramının sadece kişisel özelliklere bağlanması kavramı açıklama da yetersiz kaldığı sonucunu doğurmuştur. Özellikler yaklaşımı etkisini yitirince 19.

yüzyılın ortalarında liderin özelliklerini değil de davranışlarının araştırılması neticesinde davranışsal liderlik teorileri ortaya çıkmıştır (Kurnaz, 2019: 16).

Davranışsal Liderlik Teorisine göre, liderlik doğuştan gelen değil sonradan kazanılan bir kavramdır. Liderin özelliklerinden ziyade liderlik yaparken sergilediği davranışlar önem atfeder. Davranışsal yaklaşım da lider ve grup üyeleri arasında etkileşim önemlidir. Liderin ast ve çalışma arkadaşları ile sergilediği iletişim liderin başarısını belirler. Liderin davranışları bu nedenle hep ön plandadır. İkinci Dünya Savaşı'nda devlet yöneticilerinin halk üzerindeki tutum ve davranışları belirleyici etken olmuştur. Örneğin, Adolf Hitler'in "Führer" olarak Alman halkı tarafından benimsenmesinde etkili hitabı, halkın iç dünyasına seslenebilmiş olması gibi faktörlerin etkisini görmek mümkündür. "Hitler Selamı" diye adlandırılan el hareketi o dönem için ciddi bir etki oluşturmıştır (Doğan, 2014: 15).

Liderlik süreçlerinde sadece özelliklerin ya da davranışların her zaman etkili olmayacağı düşüncesi Durumsallık Kuramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu kurama göre, liderlik kavramı için sadece liderin özellikleri ya da sergilediği davranışlar çerçevesinde bir tanımlama yapmak doğru değildir. Kavramı tanımlarken koşullara ve durumlara da bakmak gerekir. Yani bu kurama göre, bazı durumlarda etkili olan lider, koşullar değiştiğinde aynı etkiyi gösteremeyebilir. Bu nedenle bu kuramda lideri ve içinde bulunduğu koşullardan bağımsız olarak ele alamayız (Terzi, 2018: 41).

1.1. LİDERLİK TİPLERİ

Karizmatik liderlik; Weber'e göre karizma, şahsı diğer sıradan insanlardan ayıran doğaüstü ya da insanüstü güçlere veya niteliklere sahip olmasıdır. Bunlar sıradan insanların ulaşamayacakları güçlere sahip özelliklerdir ve bunlar sayesinde lider sayılırlar (Weber, 2017: 90). Kavram bireysel özellikleri vurgulaması ve olağanüstü his oluşturmaları nedeniyle psikolojik bir kavram iken, kavramın meşruiyet ve hâkimiyet anlamları taşımasından dolayı sosyolojiktir.

Weber'e göre karizma ilahi bir armağandır. Karizma kavramını ilk olarak Weber karizmatik yetki olarak kullanmıştır. Weber, yetkiyi "belirli bir grubun, belirli bir kaynaktan çıkan emirlere itaat etme olasılığı" olarak tanımlamış ve yetkiyi, geleneksel otorite, karizmatik ve yasal-ussal otorite olarak sınıflandırmıştır (Tekeli, 2018: 24).

Geleneksel otoritede uyulması gereken kurallar değil, geçmişten gelen kural ve kutsallığın öne sürülerek, geleneksel kurallar tarafından belirlenen güçtür. Bu gücü elinde bulunduran kişi bir yöneticiden ziyade, bir efendidir (Weber, 2017: 69). Yönetilen halk ise toplumun bir üyesi değil, efendisinin tebaasıdır. Weber’e göre geleneksel otoritede belirleyici unsur geleneksel kurallardır ve iktidarın meşruiyetini de bu kurallar belirler. Geleneksel bağlılık söz konusudur (Közleme, 2013).

Karizmatik otorite Weber’in en çok üzerinde durduğu otorite tipidir. Weber’e göre karizma, şahsı diğer sıradan insanlardan ayıran doğaüstü ya da insanüstü güçlere veya niteliklere sahip olmasıdır. Bunlar sıradan insanların ulaşamayacakları özelliklerdir ve bunun temelinde lider sayılırlar (Weber, 2017: 90).

Weber karizmatik otorite tipinde, liderlik bireye aittir. Birey, liderliği sahip olduğu saygınlık ve kişisel becerileri ile elde eder. Karizmatik liderler genellikle toplumların bunalım zamanlarında ortaya çıkar. Diğer otorite tipleri içerisinde ömrü en kısa olan otorite tipi karizmatik otoritedir. Çünkü karizmatik otorite bireye özgü olduğu için halkın isteklerine cevap veremediği zaman ya da liderin hayatı son bulduğunda önemini yitirir. Doğası gereği karizmatik otorite geçicidir. Liderin sahneye veda etmesiyle birlikte karizmatik otorite geleneksel ya da yasal otorite tipine dönüşmeye, Weber’in deyimiyle rutinleşmeye başlar (Közleme, 2013).

Weber’in yasal otorite tipinde ise otoriteye itaat eden kişiler karizmatik otoritede olduğu gibi bireye değil, kanuna itaat eder ve bunu sadece ilgili kurumun üyesi olduğu için yapar. İnsanlar iktidarı elinde bulunduran lidere değil, düzene itaat ederler. Liderin gücü ve sınırları rasyonel olarak belirtilmiş ve itaat edilmesi düzen gereğince bir yükümlülük haline getirilmiştir (Ekşi, 2010). Yasal egemenliği elinde bulunduran lider, emirler verirken ya da bir düzenleme yaparken kendisini de bu düzene bağımlı kılar. Halk otorite sahibine boyun eğerken ona bir birey olarak uyma yükümlülüğü içerisinde olmadığı gibi bireyin itaat ettiği şeyde düzen ve yasalar vardır. Sistemin otorite sahibine vermiş olduğu ve sınırların yasalar tarafından çizildiği çevrede kendisine itaat edilmesi bir yükümlülüktür. Ancak bu yükümlülük yasaların lidere verdiği bir yükümlülüktür (Közleme, 2013).

Karizmatik liderler genellikle toplumların bunalım dönemlerinde ortaya çıkarlar. Bezginliğin, umutsuzluğun ve bıkkınlığın içerisinde lider bir ümit, bir ışık olarak görülür. Toplum içinde bulunduğu buhranın yardımıyla lideri bir kurtarıcı olarak görür, buradaki lider toplum içerisinde herkesin kabullendiği, güvendiği, üstün niteliklere sahip bir varlıktır (Bayyığıt, 2006: 8).

Liderlik tarzlarından bir diğeri olan *otokratik liderlikte* ise; kararlar yalnızca yönetici tarafından alınır ve bu nedenle karar mekanizması tek bir kişiye aittir. Mutlak güce sahip olan lider, genellikle tek başına kitlelere siyasi yön verir. Bu lider toplumda ya da gruptaki işlerin nasıl olacağına ya da olması gerektiğine tek başına karar verir. Lider dışındakilerin görüş ve düşüncelerine önem verilmez. Liderin verdiği kararlara astları uymakla yükümlüdür (Saçak, 2017: 23). Karar sorgulanmaz ve eleştirilmez. Zaten lider dışında kimse de kendisine böyle bir rol biçmez.

Otokratik liderliğin en önemli sakıncası, liderin kendi dışındaki kişilerin inanç ve duygularını dikkate almaması ve bu durumun da zaman içerisinde yönetime karşı nefrete dönüşmesi, grup içi çatışma ve anlaşmazlık şeklinde kendini göstermesidir. Bu da liderin otoritesinin zamanla kaybolmasına sebep olacaktır (Çetin ve Beceren, 2007: 121). Otokratik liderliğin avantajı ise, kararın sadece yönetici tarafından verilmesi nedeniyle hızlı karar alınabilmesinin kolay olmasıdır. Otokratik liderler bütün yetkiler kendinde olduğu için kendilerini daha etkili ve rahat hissederler. Çünkü bağımsız hareket edebilme inanç ve güvenine sahiptirler (Demirtaş, 1997: 39).

Otokratik liderlik türünde karar alma ve yönetme yetkisi lidere aittir. Bu yönetim tarzını benimseyen toplumlarda liderin alacağı kararlarda ve yönetmede bağımsız hareket edebilmesinde kararların daha hızlı bir şekilde alınıp uygulama imkânı sunarken, liderin kişiliğinin ön plana çıkması nedeniyle bencillik durumunun oluşması, karar alırken kimseye söz hakkı vermemesi gibi olumsuzlukları bünyesinde barındırarak yönetimde yaratıcılığın ortaya çıkmasını engelleyebilir. Zamanla yönetime karşı kin ve nefrete ya da örgüt içi çatışmalara neden olarak liderin otoritesi sarsılabilir (Soy, 2018: 35-36).

Geleneksel bir liderlik anlayışı olmasına rağmen hâlâ yaygın olarak görülmekte olan otokratik liderlikte; lider ve yöneticiler ellerinde bulunan güce güvenirlir. Fakat bu güç zamanla toplumun ya da grubun üyeleri zamanla bu otoriter güce düşman olabilirler. Fikirleri değer görmeyen örgütün üyeleri grup içerisinde çatışma ve anlaşmazlıklara sebebiyet verebilir. Bu da liderin otoritesinin zamanla kaybolmasına neden olur.

Demokratik liderlik türünde ise, lider yetkisini başkaları ile paylaşır. Demokratik liderlik, herkesin düşüncesine saygı gösterilen, fikirlerin açık bir şekilde dile getirildiği bir ortamdır. Liderin çevresinde toplanan bireylerin kendilerine ve düşüncelerine önem verilmesi neticesinde yönetimde söz sahibi olmaları ve karar alma mekanizmasının içinde yer almaları söz konusudur. Bu liderlik türünde liderin çevresi üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurarak baskı uygulaması önlenmektedir. Tam tersi bir durum olan liderin çevresinin tutum ve davranışlarının yanında fikirlerinin itibar görmesi nedeniyle lider çevresinden büyük bir güç

almaktadır. Liderin çevresindeki bireyler merkezi otoritenin olmamasının sonucunda herhangi bir zorlamayla karşılaşmamaları neticesinde sosyal olarak hareket etme imkânı bulmaktadırlar (Kökçikaran, 2016: 24-25).

Demokratik liderler kontrolü elinde tutmak yerine denetim görevini üstlenirler. Lider ve çevresinde bulunan bireyler arasında karşılıklı iletişim ve yardımlaşma söz konusudur. Alınan kararların danışılarak ve katılımcı bir ortamda alınması nedeniyle karar alma süresi uzayabilir. Bu nedenle normal zamanlarda başarılı bir yönetim sistemi olarak görülen demokratik liderlik, hızlı karar almayı gerektiren kriz dönemlerinde uygun bir liderlik tarzı olarak kabul edilmeyebilir (Kurnaz, 2019: 42). İnsan ilişkilerine son derece önem verilen demokratik liderlik anlayışında karar alım sürecinde liderin tek başına hareket etmemesi, grup veya toplumun kararlarına değer verilip kararların desteklenmesi ve böylelikle farklı alternatiflerin ortaya çıkması ile birlikte daha sağlıklı kararların alınması bu liderlik tipinin avantajıdır. Lider bu karar ve davranışları eşgüdümleyerek hayata geçirme noktasında bir öneme sahiptir.

Dönüşümsel liderlik; türünde ise liderlerin geleceğe ait vizyonları vardır ve bu vizyonlar çerçevesinde grubun ya da örgütün üyeleri tarafından iyi olacağına inandıkları kararları benimsetmeye çalışırlar. Değişim ihtiyacına inanan dönüştürücü liderler, grup ya da örgütteki yetenekli fertlerden başlayarak bireylere bir vizyon belirlerler ve oluşabilecek sorunlara anlık müdahale edebilmek amacıyla bir kontrol mekanizması oluştururlar ve belirledikleri hedefe yönelirler. Dönüşümsel liderler bireylerin kabiliyetlerini açığa çıkartarak özgüvenlerini arttırarak motive ederler. Bu nedenle grubun ya da toplumun üyeleri görev ve sorumluluklarına daha fazla önem vererek görevlerini kişisel çıkarlarının üzerinde tutarlar (İnel, 2014: 19-20).

Dönüşümsel liderlik anlayışında liderliğin grup ya da örgüt üyelerinin ihtiyaç ve amaçlarından ayrılamayacağı görüşü savunulur. Lider gücünü ortak hedefleri ve amaçları gerçekleştirmek için kullanır. Bu liderlik anlayışında bir işte görev almak sosyal bir gruba ait olanın göstergesidir. Dönüşümsel liderler astları üzerinde derin ve olağanüstü etki bırakırlar. Astlarına kendi isteklerini gerçekleştirebilme fırsatı verirler. Bu nedenle de lider astlarının kendi düşünceleri doğrultusunda düşünmeye ve hareket etmeye çalışır (Doğan, 2014: 39).

Dönüşümsel liderlik, insanların zihninde ideal olarak tasarladıkları liderin davranış tipini yansıtır. Dönüşümcü liderler, “karar ve eylemlerine yön veren güçlü değer yargılarına sahip olmakta, yaptıkları hatalarından öğrenmeye çalışmakta ve öğrenmeye karşı da sürekli bir adanmışlık göstermektedirler. “Dönüşümsel lider takipçilerini yalnızca bir grubun üyesi olarak değil aynı zamanda birey olarak görür ve “bireysel ilginin temelini, her bireyin farklı

ihtiyaçları olduėu ve bu ihtiyaçların da zamanla deėiřebileceėi veya liderin etkisiyle deėiřtirilebileceėi dūřuncesi oluřturmaktadır” (Albayrak, 2018: 106-109).

Geçmiřten gūnūmūze kadar merak konusu olan liderle ilgili bir başka tartişma da bazı kimselerin lider olup diğer insanların lider olamadığı, liderlerde bulunan bazı özelliklerin doğuştan mı var olduğu ya da sonradan mı kazanıldığı konusu olmuştur. Klasik liderlik yaklaşımı lider, olan insanların kişisel özellikleri ve bireysel nitelikleri üzerinde bu konuya açıklık getirmiştir. Lider olan kimseyi diğer insanlardan ayıran özelliğin ne olduğu sorusuna klasik liderlik yaklaşım, bir kimsenin lider olarak kabul görülebilmesi için bir takım özelliklere sahip olması gerektiğini belirtmiştir. Bu yaklaşıma göre liderde bulunması gereken özelliklerden bazıları; olgunluk, zekâ, kararlılık zgven, etkili konuşma yeteneği bilgi, dürüstlük, ikna gücü, cesaret, vs. lider bu vasıflardan diğer insanlara göre daha fazla oranda sahip olan kişiye denir. Ancak zaman içerinde söz konusu özellikleri grup içerisinde taşıyan insanların lider olamadığı ya da iyi lider olanların bu hususları taşımadıkları da gözlemlenmiştir. Bu nedenle klasik liderlik yaklaşımının liderlik kavramının anlaşılması ve açıklanması noktasında yeterli olmadığı görülmüştür (Dinler, 2018: 15-16).

Karmaşık bir psiko-sosyal yapıya sahip olan insanı yönetebilmek ve yönlendirebilmek oldukça zordur. İnsanı anlayabilmek ve ilişkilerini düzenleyebilmek bir takım yeteneklere sahip olmayı gerektirir. Bu nedenle liderler öncelikle neyi isteyip neyi istemediklerini çok iyi bilmeli ve belirlenen hedefler doğrultusunda grubun ya da toplumun üyelerini yönlendirebilmelidir. Liderler genellikle belli bir tecrübeye sahip olmalı, gcl, etkin ve hızlı karar alabilmeli, problemler üzerinde ya da kriz zamanlarında doğru teşhis koyabilmeli, alternatif çözümler üretebilmeli, koşulları ve elinde bulunan imkânları ayrıntılı düşünebilmeli ve izlemesi gereken yol ve süreçleri belirleyebilen bir beceriye sahip olmalıdır (Bayram, 2013: 10).

Klasik liderlik yaklaşımının liderin özelliklerini ölçebilecek biçimde tanımlamanın zorluğu nedeniyle yönetim bilimciler, liderin taşıdığı özelliklerin yerine liderin davranışları üzerine yoğunlaşmışlardır. Davranışçı yaklaşıma göre etkin olan ve etkin olmayan liderlerin davranışları farklıdır ve bu davranışlar koşullar ne olursa olsun değişmemektedir. Yani bu yaklaşıma göre önemli olan lideri etkin kılan şey liderin kişisel özelliklerinden ziyade, liderin liderlik sürecinde sergilemiş olduğu tutum ve davranışlardır. Bu yaklaşıma göre lideri etkin yapan en önemli özellikleri; liderin yetki devredip devretmemesi, liderin izleyici olan iletişimi, problemleri çözüm şekli, amaçları belirleme, planlama ve kontrol etme şekli gibi davranışlardır (Dinler, 2018: 17).

Liderlik ister psikolojik boyutta olsun, ister sosyolojik isterse de siyasal nitelikte, liderlik için her durumda belirli bir karizmaya sahip olmak oldukça önemlidir. Karizmatik otorite bu nedenlerden dolayı güncelliğini korumaktadır. Toplumlar özellikle karşılaştıkları kriz dönemlerinde kendilerini bu krizden kurtaracak ulusal bir kahraman aramakta ve bu niteliğe sahip olan veya olduğu sanılan kişiler siyaset sahnesinde yer almaktadır (Demirtaş, 1997: 5).

2. SİYASİ LİDERLİK KAVRAMININ TARİHİ

Siyasi liderlik kavramı, siyaset bilimi çalışmalarının merkezi konumundadır. Nasıl iyi bir lider olunabileceği konusu siyaset biliminde en çok araştırılan konulardan biri olmuştur.

Liderlik kavramının geçmişine bakıldığında Antik Yunan’da ve Ortaçağ’da liderliğin daha çok iktidar ve güç kavramları ile özdeşleştirildiği ve sadece ülkeyi yönetenlere yakıştırılan bir özellik olarak karşımıza çıkar. Aydınlanma dönemi ile birlikte liderlik kavramı demokratik tanımlamalarla birlikte başka bir boyut kazanarak sadece ülke yönetimi ile ilgili değil şirket veya her türlü örgüt yönetimi ile ilişkilendirilmiştir (Özgül, 2015: 122). Liderlik başlangıçta güç ve iktidar kavramlarıyla tanımlanırken zamanla takipçilerini etkileme, ortak bir amaç etrafında toplama, yaratıcı olma gibi kavramlarla tanımlanmaya başlamıştır.

Siyaset kadar eski bir tarihe sahip olan liderlik kavramı Antik Yunan’dan günümüze kadar “kim yönetmeli” sorusu üzerine durulmuş ve birçok farklı görüş ortaya atılmıştır. Antik Yunan filozofu Platon (1998: 5)’a göre lider “krallık bilgisine” sahip olan kişidir. “Ya filozoflar kral olmalı ya da krallar filozof” diyen Platon ülkenin yönetimini aristokratların yapması gerektiğini savunur. İdeal bir toplumda yöneticilik işini filozofların yapması gerektiğini çünkü ancak filozof kralların iktidarı siyasi çıkar ya da sadece iktidar arzusu ile istemeyeceklerini bu nedenle de filozof kralların yönetici olmaya en layık olan insanlar olduklarını düşünür (Akın, 2014: 131).

Platon ideal bir toplumda liderlik yapacak olan kişinin üstün yeteneklere sahip olması gerektiğini ve devleti yönetecek olan toplumun en üst sınıfında yer alan yöneticilerin ise erdemli, akıllı filozoflar olması gerektiğini belirtir. Bu kişilerin zengin ancak bu zenginliklerinin ise maddi zenginlik değil akıl ve erdem zenginliği olması gerektiğinin altını çizer (Ocaktan, 2016: 98).

Machiavelli (1999: 13-23) “*Prens*” adlı eserinde liderlikle ilgili görüşlerini, “insanlar doğuştan kötüdür. Bu nedenle devleti iyi yönetmek için iktidarı mutlaka ele geçirmek gerekir, Erk Tanrıdan değil, kuvvetten doğar. Bu yolda gerekirse şiddet dahil her türlü yola başvurulmalıdır. Zira ikna ile başarı sağlanamaz. İnsanlar için korku, sevgi ve merhametten önce gelir” şeklinde dile getirmiştir.

Machiavelli göre insan doğası gereği bencildir. Herkes en iyi olana, en başarılı olana, şan ve şöhrete ulaşmak ister ve bu isteklerinde de haklıdırlar. Machiavelli’nin bu ön kabulünün sebebi insanın eşya ve iktidar hırsının sınırının olmamasıdır. İnsanın bu sınırsız hırsına karşılık kaynakların sınırlı olması çatışmaya neden olmaktadır. Bu saldırılara karşı bireyin korunma ihtiyacını üstlenen devlettir. Bu nedenle halkın güvenliğini sağlamak üzere bir hükümdara ihtiyaç duyulur. Bu hükümdar insanoğlunun özünde bulundurduğu sınırsız hırsını unutmamalı ve insanoğlunu kötü kabul etmelidir. Bu iktidarın en temel özelliklerinden biri de devleti ve halkı korumak ve iktidarını devam ettirebilmek için sert ve iyiliğe inanmayan biri olmasıdır (Skirbekk ve Gilje, 2005 : 232).

Machiavelli için iktidara gelmekten daha önemli olan şey, iktidarın sürekliliğinin sağlanmasıdır. Kendisini muhafaza etmek isteyen bir hükümdar için önemli olan neyin yapılması gerektiği değil, daha çok neyin yapıldığıdır. Machiavelli olması gerekenle değil, olanla ilgilenir. Başarılı bir hükümdar kötülük yapmak zorunda kalabilir. Hükümdarın yaptığı kötülükler kişisel çıkarları için değil, ortak iyi için yapmaktadır. Çünkü hükümdar şiddeti faydalı amaçlar için kullanmaktadır. Machiavelli, devleti korumak için gerekli olan bu zaafının yanında eğer becerebiliyorsa iyilikten ayrılmaması gerektiğini ama yeri geldiğinde de nasıl kötü olacağını bilmesi gerektiğini tavsiye eder. Machiavelli devleti korumanın iyi bir amaç olduğunu belirterek bu amaca yönelik tüm araçların da devreye sokulması gerektiğini vurgular. Yani amaçlar için araçları meşru kabul eder (Arnhart, 2011: 137,138).

Machiavelli’ye göre bir iktidarın başarısının ölçütü iktidarını güven içinde tutup tutmadığıdır. Eğer hükümdar, iktidarını güven içerisinde tutmayı başarabilirse kahraman, bunun tam aksi eğer iktidarını koruyamaz ve kaybederse hain olur. Hükümdarın kullandığı yöntemin iyi veya kötü olduğunu belirleyen, eylemlerin sonuçlarıdır. Amaç anarşiyi önlemek olduğu müddetçe ahlakidir. Zaten amaç da mümkün olan en iyi devlete sahip olmaktır. Hükümdar siyasal düzeni kanun yaparak ve uygulayarak sağlar. Bu var olan hukuk ise; evrensel değildir, bir hükümdar tarafından kurulmuştur onun için hükümdar hukukun üstündedir. Çünkü doğrunun ve ahlakın tanımını yapan kişi bizzat hükümdarın kendisidir (Skirbekk ve Gilje, 2005, 233). Machiavelli’ye göre mücadelenin iki yolu vardır: Kanun ve kuvvet. Kanunun yetmediği yerde kuvvete tereddütsüz başvurulmalıdır. Hükümdarın iyi

niteliklerin hepsine sahip olması gerekmez, iyi niyetlere sahipmiş gibi görünmesi yeterlidir (Közleme, 2013: 246).

Machiavelli siyaseti dinden ve ahlaktan net bir şekilde ayırır. “Amaca ulaşmak için her yol meşrudur” anlayışı çerçevesinde güçlü bir lider merhametli, vefalı, dindar olarak görünmeli, böyle bir insan değilse bile en azından bu nitelikleri taşıyanmış gibi görünmeli ve davranmalıdır. Ancak gerektiği koşullarda tam aksi durumda davranması gerektiğinde kendisinin de bu duruma hazırlanmalıdır (Göksu, 2018: 1060). Machiavelli’ye göre lider bazen amaçları araçsallaştırmak durumunda kalabilir ve böyle durumlara karşın lider psikolojik olarak bu duruma kendisini hazırlamalıdır.

Nizamülmülk (2014: 17-20) “*Siyasetname*” adlı eserinin birinci bölümünde “Tanrı halkın içinden birini seçerek ona padişahlık verir. Dünya işleri, kuralları ve huzurundan onları sorumlu tutar. Karışıklık ve fitneyi ortadan kaldırır. Egemen olan kişi ise bu padişah yani meliktir. Melik iç düzeni sağlayamaz ve Tanrının emirlerini yerine getiremez ise tüm halk bu durumdan etkilenir ve uyumsuzluktan dolayı herkes nasibini kötü şekilde alır. Günahkârlar ve fitneciler kuvvetli ve güçlü olan egemen tarafından zalimce temizlenir” şeklinde ülkeyi yöneten padişahı tanımlar.

Toplumu hayati bir zorunluluk olarak gören İbn-i Haldun, siyaseti de bu toplum çerçevesinde mecburi bir kurum olarak görmektedir. İbn-i Haldun liderlik kavramına açıklık getirirken bir başka kavramın altını çizer. Bu kavram asabiyettir. Haldun’a göre asabiyet, akrabalık ilişkileri ve soy bağı ile meydana gelen ve insanların kendi soyundan olanlara karşı daha yardımsever, onlara karşı doğal olarak beslediği daha şefkatli olma duygusu ve bu duygu çerçevesinde düşmanlara korku salmasının da en büyük nedenlerinden biri olan davranış biçimidir. Asabiyet yardımlaşma ve dayanışma duygusunun yanı sıra ortaklaşa yaşayış ve örgütlenmenin doğurduğu kolektif bir eylemdir (Çiftçi ve Yılmaz, 2013).

İbn-i Haldun siyasal iktidarı ele geçirmek için asabiyeti bir gereklilik olarak görür. İktidarı elde edebilmek için ilk başlarda soylar arasında bir çekişme meydana gelebilir. Bu çekişme ve savaşlar neticesinde hükümdarlık tabii bir hak olarak belli bir soya ya da gruba atfedilir. Bu anlayış o toplumda bir inanç olarak yerleşir ve bu andan itibaren artık asabiyetin gerekliliği tartışılmaz. İbn-i Haldun’a göre iktidar belli bir düzen üzerinde bir soyda karar bularak oğullar arasında birinden diğerine geçer. Artık hükümdarlık o soydan gelenlerin tabii hakkı ve hukuku olur. Artık o toplumda yaşayan insanlar bu iktidara boyun eğmenin bir gereklilik ve hatta ödev olduğuna inanırlar ve bu artık değişmez bir inanç halini alır (Közleme, 2013: 243).

Liderlik kavramında olduğu gibi siyaseti liderlik kavramının tanımlanmasında da farklı bakış açıları mevcuttur. Bazı tanımlamalarda liderin kişisel özellikleri daha ön plandayken bazı tanımlamalarda durumsal faktörler daha ön plandadır. Bazen de lider ile izleyici arasındaki ilişki tanımlamalarda ön plana çıkmaktadır.

“Siyasi sistem çözümlemeleri olarak bireyler tarafından siyasi hayat deneyimlerinin kazanıldığı, bunların öğrenilip kazanıldığı yerdir” (Sarıbay, 2001: 39).

“Her topluluğun lideri olduğu gibi siyasi toplulukların da lideri mevcuttur. Siyasi topluluğun başında bulunarak, söz konusu topluluğu amaçlar yönünde kanalize eden, üyelerin bireysel amaçlarıyla topluluk amaçlarını koordineli hale getiren ve üyelerde ortak bir bilinç oluşturarak siyasi topluluğu siyasi topluluğu yükseltme çabası içinde olan kişi siyasi liderdir” (Arklan, 2004: 29).

“Siyasi liderlik, grup sürecinin odağı, kişilik ve etkileri, bir itaate teşvik etme sanatı, davranış, bir ikna biçimi, güç ilişkisi, hedefe ulaşmanın aracı, farklılaştırılmış bir rol” olarak tanımlanmıştır. Bir başka tanımlama da “siyasi liderlik, bir siyasi hareketin ya da partinin ulaşmaya çalıştığı amaçlar için yandaş kazanmak ve kazanılan yandaşları hedefe ulaşmak için organize ve motive ederek yönetme ve yöneltme eylemi” dir. Siyasi lider de örgütünü ve yandaşlarını ya da önceden belirlenmiş hedeflere ya da bizzat kendi ürettiği hedeflere ulaşmak için yönlendiren ve peşinden sürükleyen kişidir (Özgöl, 2015: 129-130).

“Siyasi liderlik, seçim sonuçları gibi somut getirileri olan çok nedenselli bir sürecin sadece bir parçasıdır” (İnel, 2014: 22).

Yapılan tanımlamalar da siyasi liderliğin her zaman genel liderlik kavramının bir alt birimi olması durumu söz konusudur. Yani siyasi liderliğin ölçüsü sosyal hayattaki liderliktir. Liderlik konusu, devletler içinde oldukça öneme sahip bir kavramdır. Bu nedenle sosyal hayatta iyi bir lider olamayan bir kişinin siyasi alanda iyi bir lider olması çok da mümkün görünmemektedir. Çünkü güçlü bir siyasi lider devleti başarıya götürürken; zayıf bir lider ise, devleti başarısızlığa sürükleyebilir. Bundan dolayı siyasi liderlik sadece bir partinin genel başkanı veya bir grubun lideri olarak anlaşılmamalıdır (İnel, 2014: 32).

Siyasi lider, siyasal topluluğun başında yer alarak söz konusu topluluğu yönlendirir ve topluluğu oluşturan bireylerin amaçları ile topluluğun amaçlarını birleştiren ve üyelerde ortak

bir bilinç oluşturarak siyasal topluluğu yükseltme çabası içinde olan kişidir. Siyasal liderlik için iletişim oldukça önemlidir. Siyasal iletişim bağlamında doğru adım atan liderler bir partiye seçim kazandırabilir tabii bu durumun tam tersi durumda söz konusudur. Lidere rağmen seçim kaybedilebilir fakat lidere rağmen seçim kazanmak oldukça zordur (İnel, 2014: 23).

Siyasal iletişimin odağında genel olarak siyasal liderler bulunur. Siyasal liderlik, siyaset kurumunun ve siyasal iletişimin merkezidir. Partiler üzerinde oldukça önemli etkiye sahip olan liderler, belirli bir grubu yönlendiren ve bu grubun gücünden yararlanan kimselerdir. Sosyal uyum gücü ve iletişim becerileri güçlü olan, vizyon sahibi yaratıcı, çevresindekilerin davranışlarına oldukça duyarlı olan vs gibi özelliklere sahip olan liderlerin makam ve statülerinden çok kişiliğinin oldukça önemli olduğunu görmekteyiz. Bir siyasi partinin iktidar olabilmesi için gerekli olan ön koşul yeterli miktarda seçmen desteğine sahip olmasıdır. Siyasi parti ve adaylarının bunu elde edebilmesi için seçmenini onun desteğini almak istediğini hissettirebilmeli söylemleriyle de bu düşüncesini vurgulamalıdır. Siyasi parti liderinin seçmene sunduğu unsurlar; liderliği ve özellikleri, partisi ve partisinin politikaları da dâhil bütün unsurlardır bu unsurlardan en önemlisi ise siyasi partinin lideridir (Özkan, 2016: 24).

Siyasi liderin siyasi topluluğu etkileyen özelliklerinin ne olduğu sorusunu sorduğumuzda birçok neden sıralayabiliriz. Yapılan araştırmalar neticesinde seçmenlerin siyasi liderde aradığı özelliklerin başında güvenilir olması gelmektedir. Liderin güvenilir olması ve verdiği sözleri tutması siyasi liderde aranan en önemli özelliktir. Bir başka çalışma ise seçmeni etkileyen en önemli özelliğin siyasi liderin yaşam tecrübesi olduğu kanısına varmıştır. Liderin seçmeni etkileyen özellikleri arasında seçmenlerle kurduğu doğru iletişim ve ahlaki yönden de seçmen davranışı üzerinde oluşturduğu olumlu etki de çalışmalarda yer alan özelliklerindendir (İnel, 2014: 24). Tabii ki seçmenin siyasi liderde aradığı bu özellikler ülkelerin sosyal, kültürel ve siyasal altyapılarına göre değişiklik gösterebilir.

Toplumların siyasetle şekillendiği günümüz dünyasında, siyasetlerin belirlenmesinde liderler şüphesiz belirleyici bir rol üstlenmektedirler. Siyasi liderler küçük grupları yöneten kişiler olmaktan ziyade ülkelerinde ve uluslararası sistemde etkileri olan kişilerdir. Bu nedenle siyasi liderlerin tüm liderlik özelliklerini özümseyen ve uygulayan kimseler olması beklenmektedir.

3. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE LİDER VE LİDERLİK

Farklı disiplin dallarına konu olan liderlik kavramı din faktöründen de oldukça etkilenmiştir. İnsanoğlunun yaşamı boyunca hayatında yer alan liderliğin, bireyin hayatında önemli bir faktör olan din kavramı üzerinde de etkisinden söz etmek mümkündür.

Liderlik kavramı İngilizcede “leader” fiiline karşılık gelirken, Arapçada yöneten manasındaki “yakud”dan türemiş ve deve ya da atın başından bağlanarak çekilmesi anlamına gelmektedir. İslam tarihini incelediğimizde lider kavramının imamet, halifelik, şeyh vs. gibi kavramlara karşılık geldiğini görmekteyiz.

İmamet; siyasi ve hukuki terim olarak Hz Muhammed’den sonra İslam toplumunun idaresini üstlenen kişinin görev ve makamıdır. Kavram kelam, fıkıh ve siyasi tarihte farklı şekillerde ele alınmıştır. Kelimenin sözcük anlamı “öne geçmek, yönelmek, önderlik etmek gibi anlamlara gelir.” Dini literatür de imamet kavramı ile devlet başkanlığı kastedilmektedir (Dönmez, 2006: 916).

Hilâfet; sözcükte “birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak, birinin ardından gelmek/gitmek, yerini doldurmak, vekâlet veya temsil etmek” gibi anlamalara gelen hilâfet kavramı, İslam devletlerinde Hz Muhammed’den sonraki devlet başkanlığını kurumunu temsil eder. Hâlîfe de bu kurumun başındaki kişi için kullanılır. Devlet başkanlığının bir adı da imamettir. Devletin başındaki kişiye Hz. Muhammed’in vekili olarak onun adına toplumu yönettiği için halife, lider ve önder olması sebebiyle de imam denilmiştir. Kur’an-ı Kerim’de hilâfet kelimesi yer alamamakla beraber halife de terim anlamıyla geçmez; ancak *halife*, *halâif* ve *hulef’a* kelimeleri kullanılarak insanın Allah’ın yeryüzündeki halifesi olduğu sıkça vurgulanır (TDV İslam Ansiklopedisi, 1997: 299).

Şeyh; yaşlı kimse anlamına gelen şeyh kelimesi İslam toplumlarında ve devletlerinde saygınlık ifadesi olarak kullanılır. Araplar da kabilenin başında bulunan kişiye seyyid ya da reis denildiği gibi şeyh adı da verilmektedir. Şahsi meziyetleri ve zenginlikleri nedeniyle kabile başkanı olarak tanınan bu kişilerin fazla bir imtiyazları bulunmadığı halde görev ve sorumlulukları oldukça fazladır. Asıl görevleri savaşta ve barışta kabileyi bir arada tutmak ve ihtiyaçlarını karşılamak olan bu kişilerin kabile mensupları üzerinde mutlak bir otoriteye sahip değillerdir. Bu kişiler emretmekten çok hakemlik yaparlar. Kabile şeyhlerinde liderde bulunması gereken kişisel özelliklerin bulunması gerekir. Bunun yanı sıra çeşitli ilim dallarında otoritesi kabul edilmiş alimlere ve bazı kurum ve kuruluşların başında bulunan üst düzey görevlilere de şeyh adı verildiği görülmektedir.

İslam'ın lidere bakışını incelemeden önce İslam'ın devlete bakışını kısaca incelemek konumuzun anlaşılması bakımından daha sağlıklı olacaktır. İslam'ın merkezinde yer alan 'tevhid' anlayışının gereği olarak toplumsal örgütlenmede ayırım yapmamış ve otoriteyi tek elde toplamıştır. Bireysel ve toplumsal hayatın her aşamasını şekillendiren İslam'ın dünyaya bakış açısını Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette görmek mümkündür. Dünya üzerindeki nimetlerin insanlara hizmetine sunulması (Bakara ;29. Lokman; 20, Mü'min; 64, Câsiye 12), dünya hayatının gelip geçici bir heves olması (Tegabün ;15) ve insanoğluna verilen nimetlerden dolayı hesaba çekilmesi (Tekasür; 8) ayetler İslam'ın dünyaya bakış açısını gösteren hükümlerdir. İslam, devletin yönetim şekline ziyade devlet yönetilirken uyulması gereken kuralları ve siyasi ilkeleri belirlemiştir. İslam'ın devletten beklentisine baktığımızda adalet duygusu çerçevesinde hareket edilmesi, toplumda kaosa ve ayrışmaya sebep olacak fitnelerin çıkmasını engellemek, Allah'ın emir ve yasaklarının gözetilerek karar alınması, zulmün engellenmesi öncelikle sıralanabilir (Aslan, Karabacak, Çiftçi, 2016: 4,5). İslam devletin yönetim şeklinin ne olmasından ziyade devletin yönetiminin nasıl olması gerektiği ile ilgili ilkeler belirlemiştir. Bu ilkelerde de insanların mutluluğu, adalet, huzur, iki dünya saadeti vs gibi insanı merkeze alan ve insan ihtiyaçlarını temel alan ilkeler benimsenmiştir.

İslam'da yönetim işleri sadece bir kişiye, bir zümreye ya da bir kavme verilmemiş olup toplumun bütününe lanse edilmiştir. Hilafet kurumu da dini bir kurum olarak değil, zamanın şartları neticesinde ortaya çıkmış bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumu sevk ve idare eden Hz Muhammed'e halef olması nedeniyle yerine geçen kişiye halife denilmiş; ancak hilafet bir kurum olarak hiçbir şekilde gerek Kur'an-ı Kerim'in ilkelerinde gerekse hadislerde yer almamıştır. Bir hüküm neticesinde değil, ihtiyaçlar doğrultusunda ortaya çıkan bir kurumdur (Aslan vd, 2016: 5).

Toplumsal yaşamın kaçınılmaz bir unsuru olan liderlik, İslam'ında önem verdiği ve üzerinde durduğu bir kavramdır. Hz. Muhammed'in; "yolculuk yaparken üç kişi de olsanız birini imam yapın" hadisi liderliğin önemini vurgulamakta ve kavrama dikkat çekmektedir.

İslam'ın siyaset anlayışında liderlik tarzları; demokratik, kolaylaştırıcı, otokratik liderlik tarzları olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam'ın demokratik lider anlayışı liderin siyasi bir karar verirken akıl sahibi kişilerle fikir alışverişinin bulunmasıdır. Bunun en güzel örneğini Hz. Muhammed de görüyoruz. İdari kararlar alırken toplumun ileri gelenleri ile istişarelere dayanarak almıştır. İslam siyaset anlayışında da danışmanlara büyük önem atfetmiş ve istişare yapılması gereken kişilerin temel özelliklerini, takva sahibi olma, akıl ve tecrübe sahibi olma, adil olma, ehil olma vb şeklinde belirlemiştir (Aslan, vd, 2016: 7).

Otokratik liderlik anlayışını da Kur'an- ı Kerim'de Nisa Suresi'nin 59. Ayetinde; “ *Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygambere ve sizden olan ulülemre (idarecilere) de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz –Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız-onu Allah ve Resulüne götürün (onların talimatlarına göre halledin) bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir*” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, Allah ve Resulüne itaat kayıtsız şartsızken, ulülemre itaatin ise mutlak olmamasıdır.

İtaati emreden İslam itaatin sınırlarını da çizmiş ve böylelikle de lidere olan itaatin mutlak bir itaatten ibaret olmadığını da belirlemiştir. Lidere itaati ortadan kaldıran temel sebeplerden bazıları; liderin Allah'ın emir ve yasaklarından uzaklaşması, adalet duygusundan uzaklaşması, işin ehil olmayana verilmesi, dini değerlerden uzaklaşılmasıdır. Belirtilen bu sebepler lidere olan itaatin yerini itaatsizliğe bırakacaktır (Aslan vd, 2016: 8).

Bir diğer liderlik tarzı olan kolaylaştırıcı liderliği İslam siyaset anlayışında da görmemiz mümkündür. Hz. Muhammed'in “kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız; sevdiniz, korkutmayınız!” hadisi şerifinde de görüldüğü gibi kendisi iki şeyden birini seçerken günah olmamak kaydıyla kolay olanı tercih etmiştir. Çağdaş felsefede kolaylaştırıcı liderlik anlayışı tüm üyelerinin sorunlarını çözüme dayalı bir liderlik tarzıdır (Aslan vd, 2016: 8).

İslam'ın üzerinde durduğu en önemli konulardan biri de adalet kavramıdır. Bireysel ve toplumsal hayatta en önemli ilkelerden biri olan adalet İslam siyaset anlayışında bir liderde olmazsa olmaz en önemli ilkedir. Tezimizin konusu olan Aliya İzzetbegoviç'in liderliğinde en belirgin özellik olarak adaleti görmekteyiz. Adaleti hayatının merkezine alan İzzetbegoviç, Bosna Savaşı'nda ve sonrasında da adil bir lider nasıl olur sorusuna en güzel cevabı halkı ile birlikte vermiştir. İzzetbegoviç “*bizim düşmanımıza tek bir borcumuz var o da adalet*” diyerek İslami duruşunu simgelemiştir. Çünkü İzzetbegoviç için hayat eşittir İslam demektir.

Liderlik kavramı çerçevesinde adalet ilkesini merkezine alan bir başka isim de Antik yunan filozofu Platon'dur. Platon'un düşüncelerine baktığımızda Antik yunan filozofu iyi ve mutlu bir yaşamın aynı zamanda adil/ doğru bir yaşam olduğunu ve adil/doğru bir yaşamında aynı zamanda filozofça bir yaşam olduğunu düşünür (Çıvgın, 2018: 213). Platon için adalet toplumsal ilişkide bir ilke olmanın yanında aynı zamanda insan kişiliğini de etkileyen bir unsurdur. Platon “*Devlet*” isimli diyalogunda adaleti politik ile ahlaki ya da toplumsal ile bireysel olanın çok ötesinde iyi ve mutlu bir yaşam için gerekli olan bir ilke olarak görür. Bu bağlamda adalet ve doğruluk bir madalyonun iki yüzü gibidir (Çıvgın, 2018: 218).

Platon, toplumu canlı bir organizmaya benzetir. Tıpkı bir organizmadaki, toplumda da bölümlerin olduğu ve kendilerine özgü işlevlerinin ve görevlerinin olduğunu belirtir. O

halde Platon'a göre herkes doğası gereği kendisine uygun olan işi yapmalı ancak bunu yaparken de bir organizmada olduğu gibi bütünlüğün ve sağlığın korunması için tüm fertlerin birlikte ve uyum içinde gerçekleştirmesi gerekir. Platon için devlet bir kurumdan ziyade bir organizmadır ve bütündür. Platon, devlet içinde yaşayan fertlerin kendilerini organizmanın organları gibi görmelerini ister ve devlete gelecek herhangi bir zararın bütün organizmayı etkileyeceğini yani bütün organların aynı şekilde incineceğini belirtir (Çıvgın, 2018: 221).

Platon, insanın mutluluğunu öngördüğü devlet modelinde toplumu yöneticiler, güvenlik güçlerini ve üreticiler sınıfından oluşan bir yapı olarak tasarlar ve bu sınıfların insan ruhunun da sırasıyla akıl, irade ve dürtülere karşılık geldiğini belirtir. Bu yapı da akıl toplumunda en üst sınıfı temsil eden yöneticilere, irade güvenlik güçlerine ve dürtüler (isteklerin) ise toplumun alt sınıfında bulunan işçi ve köle sınıfına denk geldiğini söyler (Daşdemir, 2018: 45).

Mahmut Akın (2014: 9)'a göre tarih boyunca çok nadir lider erdem ve akıl bakımından zengin olmuş ve düşünce ve eylemlerini bir araya getirebilmiştir. İşte o nadir liderlerden de biri Akın'a göre tezimizin konusunu oluşturan “Bilge Kral” Aliya İzzetbegoviç'tir.

İzzetbegoviç, Platon'un ideal devleti de dahil olmak üzere tüm ütopyalara karşı çıkmış, ütöpik bir bilge kral olmanın ötesinde içinde bulunduğu şartlar dahilinde olabilecek iyinin gerçekleştirilmesi ve uygulanması için mücadele vermiştir. İzzetbegoviç'e göre gerçek dünyada bir liderde aranması gereken en temel vasıf, ahlaklı olmasıdır. Olmayan bir yerde ya da bir ideada değil, var olan şartlar dahilinde ahlaki ilkeler temel alınarak olan ve iyiye yönelen bir liderin bilge krallığı kabul edilebilir (Ocaktan, 2016: 98). Nitekim Platonun Devletindeki filozof kral dünyada bir uygulama alanı bulamamışken, İzzetbegoviç, en bunalımlı ve çetin zamanlarda ülkesini ve milletini selamete çıkararak Bilge Krallığını tüm dünyaya sergilemiştir.

“Bilge Kral” olarak adlandırılan İzzetbegoviç'in bilgelik yönü de oldukça derindir. İzzetbegoviç için bilgelik siyasi hayatından çok daha öncesine dayanan bir özelliktir. Akın (2014: 132)'a göre İzzetbegoviç tam manasıyla önce filozof, entelektüel ve bilgedir; sonrasın da siyasetçi, cumhurbaşkanı ve liderdir. Entelektüel birikim kazanması siyasi hayatının çok öncelerine dayanır. İnsanlık tarihi boyunca filozofların, düşünürlerin, bilim adamlarının ve din adamlarının tartıştığı insanı merkeze alan her konu üzerine düşünmüş bir filozoftur. İzzetbegoviç'in benimsediği ahlak ilkesi ve bilgeliği hayatının her alanına yansımış bu yüzden sadece “kral” değil, “bilge kral” olarak kabul edilmiştir (Akın, 2014: 13).

İKİNCİ BÖLÜM

BOSNA-HERSEK VE ALİYA: BİR VAR OLMA MÜCADELESİ

Tarihte liderler incelenirken, zaman, yer, toplum, kültür gibi bir takım değişkenlerden faydalanılır. Liderler bu ölçütler çerçevesinde incelenilir. Biz de bu çalışmamızda Aliya İzzetbegoviç'i incelerken doğup büyüdüğü coğrafyayı ve o coğrafyada yaşayan toplumla birlikte kültürünü araştırmayı gerekli gördük. Bu nedenle İzzetbegoviç'in hayatına geçmeden önce bu bölümde Bosna- Hersek coğrafyasına ve tarihine değineceğiz.

Bosna Hersek, Avrupa kıtasının güneybatı, Balkan Yarımadasının ise kuzeybatı köşesinde yer almaktadır. Kuzey ve batı da Hırvatistan, Doğu da Sırbistan, Güneydoğuda ise Karadağ tarafından çevrelenmiştir.

Bosna, Avrupa kıtasının güneybatısında, Balkan yarımadasının ise kuzeybatısında yer alan 51.129 km yüz ölçümüne sahiptir. Yüz ölçümü olarak küçük bir ülke olmasına rağmen, Bosna Hersek'i önemli bir ülke yapan unsur onun içinde barındırdığı farklı etnik, dini ve kültürel yapıların bir arada var olmasıdır. Tarihsel açıdan sahip olduğu bu kozmopolit yapı Bosna'nın önemli bir ülke olmasına neden olmuştur.

Bosna Hersek adını Sava nehrine dökülen Bosna suyundan almıştır ve başkenti Saraybosna'dır. Diğer şehirleri: Banjaluka, Tuzla, Travnik ve Mostar'dır.

Bosna isminin ortaya çıkışı ile ilgili olarak tek ve ortak bir görüş yoktur. Eski yazarlar, Bosna ismini Trakların bir kolu olan Besalar ile ilişkilendirmiş, Bosna Nehri'nin de adını oradan geldiğini söyleseler de daha sonra yapılan araştırmalar sözü edilen Trak kolunun Bosna'da herhangi bir iz bırakmadığını ortaya koymuşlardır. Bazı araştırmacılar Bosna ismini Bosna Nehri'nin Sava Nehri'ne döküldüğü yerde yer alan Roma döneminin yol kavşağı Basante ile ilişkilendirmektedir. Dilbilimciler ise Bosna ismini su akıntısı anlamına gelen *bos* ve *bhog* kelimelerinden türediğini savunmuşlardır ve buna göre Bosna ismi nehir ile aynı anlama gelmektedir. Bazı görüşler ise, Bosna ismini nadir kullanılan sınır anlamındaki *bosina* kelimesi ile ilişkilendirmişlerdir. Tüm bu görüşler Sava Nehri'ne dökülen tüm büyük nehirlerin isimlerinin kökleri nereye dayanırsa dayansın tümünün Slav öncesi döneme ait olduğunu göstermektedir (Imamovic, 2018: 21,22).

Bosna- Hersek sahip olduğu coğrafi konum sebebiyle hem Balkanlarda hem de Avrupa’da stratejik bir öneme sahiptir. Coğrafi özelliklerinin yanı sıra Bosna- Hersek’in yer altı ve yer üstü doğal zenginliklerinin de stratejik öneme katkısı oldukça fazladır. Bu zenginlikler nedeniyle Bosna-Hersek ilk ve orta çağlarda maden ülkesi olarak tanınmıştır. Çinko, krom, manganit, kurşun, gümüş gibi madenlerin bulunduğu Bosna- Hersek ayrıca yüksek oranda hidroelektrik gücüne de sahiptir (Battal, 2019: 17). Ama Bosna – Hersek’in stratejik önemini arttıran en temel özelliğı ülkede üç ayrı etnik kimliğe sahip Sırp, Hırvat ve Boşnakların bir arada yaşamasıdır. Etnik kimliklerinin yanında bu üç toplumun farklı dinlerini benimsemeleri de ülkede dinsel çeşitliliğin olmasına neden olmuştur.

1. FARKLILIKLAR COĞRAFYASI OLARAK BOSNA-HERSEK VE KISA TARİHİ

Her halkın tanımlanmasında önemli olan iki unsur vardır. Bunlar; etnik köken ve üzerinde yaşanan coğrafyadır. Boşnakların tarihi etnik kökeni sorusuyla başlamak zorundadır. Bunun için öncelikli olarak Boşnakların ayrı bir etnik grup olarak ortaya çıktıkları ve bugüne kadar varlıklarını sürdürdükleri tarihi coğrafyanın ve şartlarının tanımlanması gerekmektedir (Imamovic, 2018: 17).

Balkanlar, tarih boyunca birçok farklı medeniyetin ilgi odağında yer almış, coğrafi ve iklim şartlarının çekici olması kültürel zenginlik kaynağı bakımından da oldukça zengindir. Sahip olduğu bu zenginlikler Bosna’nın toplumsal, siyasal çatışmaların ve trajedilerin yaşandığı bir coğrafya olmasına neden olmuştur. Farklı din, dil ve kültürlerin ve etnik unsurların bir arada yaşadığı Balkanlar’da üç semavi din (İslam, Hristiyanlık, Musevilik) ile Türkler, Boşnaklar, Hırvatlar, Sırlar, Yunanlılar, Bulgarlar, Romenler, Arnavutlar, Slovenler, Makedonlar gibi etnik halklar yer almaktadır. Bu kozmopolit yapı, tek bir siyasi çatı altında yaşamamakta, farklı uluslar bir çok devlet çatısı altında yer almaktadır. Bu coğrafya kültürel olduğu kadar dini olarak da çeşitlilik arz etmektedir. Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler tarih boyunca iç içe yaşamışlardır (Özdemir, 2014: 6).

Bosna Hersek’in tarihine baktığımızda bu coğrafyanın zaman M.Ö 1. yüzyıl ile M.S.5. yüzyıl arasında Roma İmparatorluğu’nun hakimiyeti altında yer aldığını görmekteyiz. Roma İmparatorluğu’nun yıkılması ile birlikte bölgenin hakimiyeti Bizans’a geçmiştir. Bizans hakimiyeti altında olan bölgeye, 7. yüzyılda Hırvat ve Sırlar göç ederek yerleşmişlerdir. 1180 -1486 yılları arasında bölgede bağımsız Bosna Krallığı kurulmuştur. 1580-1878 yılları

arasında Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti durumunda yer alan Bosna'da, Osmanlı fethinden sonra İslam dini kabul görmeye başlamıştır. Bu fetih hareketi ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürü bu topraklara taşınmış ve İzzetbegoviç'in hayatının merkezine koyduğu İslam inancı bu bölgede yaygınlık kazanmıştır (Akçay, 2016: 19).

Osmanlılar iki durumdan yararlanarak Balkanları kolay fethetmekteydiler. Bunlardan birincisi, Balkanlardaki feodal çöküş; bir diğeri de Osmanlıların fetih yolları üzerinde bulunan Hristiyan devletlerine karşı uyguladıkları politikaları. Osmanlı fetihlerinde genel olarak feodal krallar karşı saygılı ve vicdanlı davranarak Hristiyan feodallerin güvenini kazanma yoluna gitmiştir (Imamoviç, 2018: 122, 123).

Bosnalıların çoğunluğu Osmanlı yönetimi esnasında Müslüman olmuşlardır. İslam'ı seçmelerindeki en önemli etken Katolik ve Ortodoks uygulamaları reddeden Bogomil mezhebini benimsemeleri ve bundan dolayı baskı altında kalmaları ve hem de tek tanrılı inançlarının İslam ile olan benzerliğidir. Osmanlı'da Boşnak ismi Slav kökenli Müslüman Bosnalılara verilen bir isimdi. Karadağlar, Sancaklar ve kısmen Kosovadaki Müslümanlar da Osmanlı yönetimi esnasında Boşnak olarak adlandırılıyordu. Boşnaklar eski kültürlerin İslam-Osmanlı kültürleriyle birleşmesi sonucunda kendilerine has bir topluluk yapısına bürünmüşlerdir (Yürür, 2007: 36). Boşnaklar Osmanlı yönetiminde Müslümanlığı benimserken, Sırlar Ortodoksluğu, Hırvatlar ise Katolikliği benimsemişler. Birbirinden farklı dini benimsemiş olsalar da bu üç topluluk Slav ırkının temsilcisidirler ve aynı dili konuşmaktadırlar.

1878 yılında Berlin Kongresi'nde bir araya gelen Avrupalı güçler Bosna Hersek'in Avusturya –Macaristan İmparatorluğu'nun yönetimine bırakılmasına karar kılmışlardır; her ne kadar teoride hala Osmanlı yönetiminde olsa da. Bosna 1882 -1903 tarihleri arasında Benjamin Kallay isimli Avusturyalı bir tarihçi ve diplomatın nezaretindeydi. Bu Avusturyalı diplomatın politikası, birleştirici bir faktör olarak Bosnalılık idealini geliştirmeyi, ülkeyi Sırbistan ve Hırvatistan'daki ulusal siyasal hareketlerden arındırmayı hedefliyordu. Bu idealinin de ilk olarak Müslümanlar tarafından üstlenilmesi gerektiğini düşünüyordu.

Hukuki perspektiften bakıldığında; Bosna- Hersek'teki Avusturya- Macaristan yönetimi iki dönem olarak incelenebilir. Birinci dönem, 1878- 1908 yıllarını kapsayan bu dönemde Bosna- Hersek uluslararası toplum tarafından yönetilmesine rağmen resmi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde bir ülkedir. İkinci dönem, 1908- 1918 yılları arasındaki dönemi kapsar. Bu dönemde Bosna- Hersek, Avusturya yönetiminde, askeri hukuk

kurallarının yürürlükte olmasına ve sınırlı bir özgürlüğe sahip olmasına rağmen hiçbir zaman Avusturya- Macaristan devlet yapısının önemli bir parçası olmamış imparatorluk sınırları içerisinde yer alan imtiyazlı bir alan olmuştur (Azarkan, 2010).

Avusturya- Macaristan İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nda parçalanmasının akabinde Bosna- Hersek 1918'de yeni kurulan Sırp- Hırvat- Sloven Krallığı'na Sırbistan'ın bir parçası olarak yer almıştır. Bu Krallık daha sonra Yugoslavya adını almıştır. 1918 yılına kadar Yugoslavya'yı oluşturan toprakların bir bölümü Avusturya- Macaristan'a, bir bölümü Osmanlı İmparatorluğu'na ve diğer bölümü de Sırbistan'a aittir. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Yugoslavya diye bir devletten söz etmek mümkün değildir. Bosna- Hersek, Yugoslav Federal Halk Cumhuriyetini oluşturan altı cumhuriyetten birisidir. Diğer cumhuriyetler, Slovenya, Hırvatistan, Makedonya, Karadağ, ve Sırbistan'dır. Yugoslavya'nın karışık etnik ve dini yapısı uzun süre Tito yönetimi tarafından bir arada tutulabilmiştir (Eliaçık, 2014: 44).

Etnik köken olarak babası Hırvat, annesi Sloven olan Tito'nun Halk Cephesi partisi 1943 yılında seçimlerde galip gelmiştir. Tito seçimlerden hemen sonra Yugoslavya Federal Cumhuriyetini kurarak ülkedeki monarşi yönetimine son vermiştir. Tito'nun kurduğu düzen; üç bileşenden meydana gelir. Birincisi; kendisi bir komünist rejimle, monarşinin yerine geçmiştir. İkincisi; Tito'nun Sırp hakimiyeti korkusunu azaltmak için oluşturduğu, Hırvatistan, Slovenya, Bosna-hersek, Karadağ ve Makedonya'nın özerk cumhuriyetler olduğu federal yapı. Son olarak merkezde Yugoslavya'yı oluşturan çok uluslu Yugoslav Komünist Partisiydi (Garip, 2017: 9).

Tito, iç politikada yerel özgürlüklerin sağlanması ve tek parti yönetimi altında etnik uyumun gerçekleştirilmesi ilkesini benimserken; dış politikada da bağlantısızlık ilkesini benimsemiştir. İç politikada, merkeziyetçi bir komünist yönetim öngörmekle birlikte, milli gerginliklerin üstesinden gelmek ve özellikle kalabalık olan Sırpların ülkeye hâkim olmasını engellemek amacıyla federal bir Yugoslavya oluşturmuştur (Gümüş 2005).

1945- 1963 yılları arasında merkeziyetçi planlamaya dayalı bir iktisadi yönetimi benimseyen Sosyalist Federal Yugoslavya Cumhuriyeti bu tarihten sonra iktisadi büyümeyi hızlandırmak için merkeziyetçi sosyalist planlama yerine cumhuriyetlere daha çok yetki tanıyan adem-i merkeziyetçi bir yönetim anlayışını benimsemiştir. Bununla karar alma ve üretim birimlerinde bir özyönetim oluşturmayı amaçlamıştır. Söz konusu yönetim anlayışı,

1974 yılında yapılan iktisadi reformlar ve anayasa düzenlemeleri cumhuriyetlere daha fazla siyasi hak ve yerinde yönetim serbestisi kazandırmıştır (Tüsiad , 2012).

Yugoslavya'nın karmaşık ve etnik dini yapısını uzun süre bir arada tutmayı başarabilen Tito'nun 1980 'de ölümüyle birlikte gelişen süreçte etnik ve dini yapılanmalar kaos sürecine girmiştir. Anayasa'ya göre 1991'de devlet başkanlığı sırası gelen Hırvatistan'ın bu hakkı uygulamaya geçirilmemiştir. Çünkü Sırbistan dağılmakta olan Yugoslavya'ya tek başına sahip çıkmak istemiştir. Sırbistan'ın 'Büyük Sırbistan' hayali Yugoslavya'yı tam bir kaosa sürüklemiş sonrasında ise Yugoslavya toprakları içerisinde yer alan diğer cumhuriyetlerin ayrılması ile neticelenmiştir (Eliaçık, 2014: 44). Ancak Sırbistan bu bağımsızlıkları tanımamış ve büyük Sırbistan hayalini sürdürmeye devam etmiştir.

Yugoslavya'nın dağılışına sebep olan diğer etkenleri de şu şekilde sıralayabiliriz: Tito'nun ölümünden sonra etnik grupları bir arada tutan bağın kaybolması, Sırp milliyetçiliğinin gün geçtikçe artması, Slovenya ve Hırvatistan'ın ekonomik yönden daha gelişmiş bölgeler olmasının, onları Almanya'ya yakınlaştırmış olması, komünizmin çökmesinin federal yapıda çözülmeye neden olması, tarihsel, etnik ve dinsel çatışmaların otorite boşluğu nedeniyle yeniden su yüzüne çıkması (Yapıcı, 2004).

Slovenya ve Hırvatistan'ın sırasıyla 1990 ve 1991 yıllarında Yugoslavya'dan ayrılımlarının ardından Bosna- Hersek de 29 Şubat- 1 Mart 1992 tarihlerinde bağımsızlık için referandum yapıldı. Bosnalı Müslümanlar ve Hırvatlar referanduma katılım göstererek Bosna- Hersek'in bağımsızlığını desteklerken Bosnalı Sırp'ların büyük çoğunluğu oylamayı boykot etti. 5 Nisan 1992'de Bosna Hersek Parlamentosu Federasyondan ayrıldığını ilan etti (Tekin, 2012: 27). 7 Nisan 1992 tarihinde Bosna- Hersek uluslararası toplum tarafından tanınmıştır. Bu tarih aynı zamanda dört yıl boyunca süren katliamların başlangıç tarihi olmuştur.

1992- 1995 yıllarında önce yerel düzeyde başlayan savaş sonradan Bosna'nın tamamını sarmış ve Avrupa'nın ortasında bir vahşete dönüşmüştür. Sırp'ların Müslüman Boşnaklara karşı uyguladıkları bu vahşet uluslararası literatürde 'etnik temizlik' kavramı olarak yer almıştır (Gümüş, 2005).

Bu bir soykırımdır; katliam, Bosna'nın Müslüman halkının etnik, dini ve siyasi kimliğini yok etme niyetiyle yapılmıştır. Bu bir soykırımdır; kasıtlı bir politikanın sonucu olarak, Bosna Müslümanlarına bedensel ve zihinsel olarak işkence etmiş, onları çocuklarını özgürce büyütme haklarından mahrum bırakmıştır. Bu bir soykırımdır; sistematik olarak

tasarlanmış, bir plana göre yürütölmüş ve işbirliği teşvik edilmiştir (Mahmutcehajic, 2004: 172).

Bu soykırım her ne kadar Avrupa ölkeleri tarafından savaşın bir sonucu olarak değeriendirilse de aslında nihai amaç ‘Böyük Sırbistan’ hayalidir. Başka bir ifadeyle, Sırların giriştiğı uluslararası literatür deyimiiyle etnik temizlik sadece siyasi ve iktisadi nedenlere veya Yugoslavya’nın parçalanmasına karşı gösterilen tepkiye dayandırılmaz. Bosna- Hersek Savaşı’ndaki etnik temizlik ve yıkımın temel sebebi etnik ve dini milliyetçiliktir (Gümüş, 2005). Sırların etnik milliyetçilikleri dünyanın gözü önünde gerçekleşen bir soykırıma dönmüşştür. Ve dünya bu soykırım yol açtığı vahşeti gözü kapalı olarak izlemiş, kulağı sağır olarak dinlemiştir (Vatansever, 2011).

Birleşmiş Milletler 1992-1995 Bosna Savaşı’nın gayretli (!) fakat başarısız bir aktörü olur. Bunun en temel nedeni de Batılı merkez devletlerin bir türlü ortak politika gerçekleştirememesi adeta birbirlerini sabote edici girişimlerde bulunmalarıdır. Bosna- Hersek’te yaşanan bu olaylar uyrukların uyruklarla veya unsurların unsurlarla çatışması şeklinde algılanır ve BM İnsan Hakları Komisyonu soykırım kavramı yerine, etnik temizlik kavramını önceler. BM raportörü Mazovicki de bunun bir etnik temizlik olduğunu belirtir. ‘Etnik temizlik bir ölkedeki etnisiteler arası, uyruklar arası, tanınmış antiteler arası birbirini kırma ve belli bölgelerden uzaklaştırma hareketidir. Bosna’da tüm antiteler savaşla birlikte, kendi nüfuzlarında bulundurdıkları toprakları korumak, ek olarak alabildiklerini de almak ve o topraklarda yaşayanları da azınlık olarak bırakabilmek noktasındadır (Şafak, 2010).

Bosna Savaşı’nı durdurmak için uluslararası düzeyde gösterilen çabalar Amerika Birleşik Devletleri’nin 1995 yılının sonbaharında yeni bir girişim başlatmasıyla sonuçlanmıştır. Anlaşma katliamın başlamasından yaklaşık olarak üç buçuk yıl sonra gerçekleşti. Dayton Anlaşması Bosna Savaşı’nı sona erdiren anlaşma olarak dönemin Bosna- Hersek Devlet Başkanı Aliya İzzetbegović, Sırbistan Devlet Başkanı Slobodan Miloseviç ve Hırvatistan Devlet Başkanı Franjo Tudjman tarafından 14 Aralık 1995’te imzalanmıştır (Erbesler, 2014: 14).

Anlaşmanın ilk hedefi savaşın bir an önce son bulmasıdır. İkinci hedef ise uzun vadede bölgede kalıcı barış ve istikrarın sağlanmasıdır. İlk hedef amacına ulaşmakla birlikte savaşın ardından bölgede barış ve istikrarın yeniden tesis edilmesi türlü zorlukları beraberinde getirmiştir. Öncelikle anlaşmada bölgede kalıcı istikrarın sağlanması için yeterli bir zemin oluşturulmamıştır. Gerek anlaşmanın doğasından ileri gelen, gerekse de toplumsal

dinamiklerden kaynaklanan birçok kırılma noktası, Bosna- Hersek'te kalıcı bir barış ortamının olmasına fırsat vermemiştir (Vatansever, 2011).

Teoride birleşik bir Bosna oluşturulmasını hedeflemesine rağmen, pratikte Bosna yeterince bütünleşememiştir. Boşnaklar ve Hırvatlar bir federasyon çatısı altında birleşirken, savaşı başlatan halk olarak kabul edilen Sırlar Cumhuriyet adı altında tanınmışlardır (Kabadan, 2009). Bosna-Hersek Devleti, Bosna- Hersek Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti olarak iki birimden oluşmaktadır.

Dayton Barış Antlaşması, devlet tipinin ne olduğu belirtilmeyen Bosna- Hersek içinde bir cumhuriyet, bir de federasyon yaratmıştır. Sırp yönetimi merkezi bir güce sahipken, Federasyon 10 adet kantondan oluşmaktadır. Her iki birim de ayrı parlamentolara sahip olduğu gibi bu kantonlar da kendi meclislerine sahiptirler. Ülkenin her kurumunda üç kurucu ulus olarak tanımlanan Boşnak, Sırp ve Hırvatların temsiline özen gösterilmektedir. Örneğin, cumhurbaşkanlığı üçlü bir yapıya sahiptir ve her toplumun temsilcisi ayrı seçilmiştir (Tekin, 2012: 46).

Anlaşma tümüyle ele alındığında, bir yönüyle savaş esnasında güçlenen dini etnik kimliklere dayalı ayrışmayı, uluslararası bir anlaşma çerçevesinde teyit etmektedir. Aynı doğrultuda siyasi yönetim yapısı ve temsil mekanizması ile devlet- toplum ilişkisi kalıcı olarak dini- etnik bölünmüşlüğü perçinler hale gelirken, bir yandan da uluslararası aktörler Bosna- Hersek'te çok kültürlülüğün yeniden üretilebileceğini ve yerlerinden edilen yurttaşların evlerine geri dönebileceği bir ortamın oluşacağı beklentisi yaratmaktadır. Gerçekte ise Dayton, bir devletin nasıl yönetilemeyeceğinin çevresini çizen ve siyasal yaşamı biçimlendirmeye çalışan hukuki ve siyasi bir metindir (Tüsiad, 2012) . Dayton anlaşması ile eşine az rastlanılan bir devlet kurulmuştur.

2. KADERİ COĞRAFYADA BELİRLENEN BİR HAYAT: ALİYA İZZETBEGOVİÇ

Bosna'nın savaş sırasındaki lideri olan Aliya İzzetbegović, 8 Ağustos 1925 yılında Bosna Hersek'in bugünkü Bosanski Samaç kasabasında dünyaya gelmiştir. İsmi aldığı dedesi Osmanlı ordusunda subaylık görevi sebebiyle Belgrat'tan Bosanski Samaç kasabasına tayin edilmiştir. Dedesi İstanbul'da askerlik yaparken Sıdika Hanımla evlenmiş ve bu evlilikten 5 tane çocukları olmuştur. Bu çocuklardan birisi Aliya İzzetbegović'in babası Mustafa'dır. Samaç'ta ticaret ile uğraşan Mustafa İzzetbegović ilk eşinin vefatının ardından

ikinci bir evlilik gerçekleştirmiştir. Aliya İzzetbegović bu evlilikten doğmuştur (Karaarslan, 2010: 37).

İzzetbegović'in babasının hastalığı ve işlerinin kötüye gitmesi sebebiyle İzzetbegović ve ailesi de Saraybosna'ya taşınmıştır. Göç ettikten sonra hayatın daha da güçleştiğini belirten İzzetbegović, Saraybosna'nın her ne kadar hayatını güçleştirse de burada eğitim almak gibi bir avantajının da olduğunu da belirtir. İzzetbegović annesinin çok dindar bir kadın olduğunu ve dine olan bağlılığını annesine borçlu olduğunu ifade eder. Çocuk yaşlarında mahalle camisinde kıldığı sabah namazlarını ve okunan Rahman Suresinin etkisinde kalarak yaşadıklarını uzun yıllar geçse de unutmadığını hatıralarında şu ifadelerle anlatır: “Taze bahar sabahındaki o cami, sabah namazında okunan o Rahman suresi ve civardaki herkesin kendine saygı duyduğu o âlim, uzun zaman önce geçip gitmiş olan yılların sisleri arasında hala net bir biçimde görebildiğim en güzel görüntüleri oluşturmaktadır.” (İzzetbegović, 2003: 20).

Aliya İzzetbegović, Hırvat Devleti'nin işgali altında bulunan Saraybosna'da 1943 yılında liseyi bitirmiştir. Mezun olduğu bu lise komünistlerin aktif olduğu bir okuldu ve komünist propaganda içerikli yayınlar onun da eline geçmiştir. İzzetbegović bir yandan “toplumsal adalet-adaletsizlik” diğer taraftan da “Tanrı'ya inanç” konularıyla ilgili ikilem yaşamıştır. Ancak komünist propagandanın Tanrı'yı olumsuz olarak göstermesi ona şüpheli görünen bir şeydi. İzzetbegović hayatı boyunca dinin ana mesajının ahlaklı bir hayat ve sorumluluk olduğunu düşünüyordu. Böylece iki yıla yakın süren ruhsal ve düşünsel bocalamadan sonra yeni bir güçle dine döndü. Sonralarında İzzetbegović, anılarında iman gücünü, özellikle gençliğindeki inkar dönemine borçlu olduğunu söylemiştir ve “*Tanrısız bir kâinat benim için tahayyül edilemezdi*” diyecektir (İsaković, 2016: 150). İncindeki değişikliği İzzetbegović (2003: 21); “ *O artık yalnızca atalarımın devraldığım bir din değildi; yeni baştan edinilmiş bir inançtı ve onu bir daha hiç yitirmedim*” şeklinde özetlemiştir. Mezuniyet sonrası Hırvatlar tarafından askere alınmak istenen İzzetbegović, Saraybosna'dan kaçarak Gradaçac'a gider. 1943'ten 1944'e kadar Gradaçac'ta gizlenen İzzetbegović, 1945'te Tito'nun ordusunun Saraybosna'ya hâkim olmasıyla Saraybosna'ya geri döner fakat askerlerin evini basması ile zorla askere alınır. 1946 yılında henüz askerliği bitmeden *Genç Müslümanlar Teşkilatına* üye olmaktan, Tito'nun fikirlerini eleştirmekten ve Sovyet karşıtı gizli propaganda yapmak gibi suçlardan dolayı tutuklanır ve 1946 – 1949 yılları arasını hapisshanede geçirir.

Tito'nun Müslümanların nüfusunun varlığından rahatsız olması ve yeni rejim içerisinde Müslümanları eritmeyi hedeflemesi neticesinde o dönemde tüm teşkilatlar yasaklanmıştır. İzzetbegoviç'in mensubu olduğu *Genç Müslümanlar* (Mladi Müslümani) *Teşkilatı*'nın da birçok üyesi ağır cezalara çarptırılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce kurulan bu teşkilatın sınırları Yugoslavya ile sınırlı kalmamış, birçok Avrupa ülkesine de yayılmıştır. Yugoslavya döneminde Müslümanları sayıca fazla olmalarına rağmen yönetimde yer almaması neticesinde Mehmed Spaho öncülüğünde *Genç Müslümanlar Teşkilatı* kurulmuştur. 1939 yılında teşkilata karşı başlatılan saldırılar ve teşkilat lideri Mehmed Spaho'nun öldürülmesiyle birlikte teşkilat darbe almış ve lidersiz kalmıştır. Bosna topraklarında Müslümanlara karşı bir yok etme hareketi başlatılmış ve Bosna toprakları gasp edilmiştir (Seyrek, 2017: 14).

Bosna ve Müslümanların içinde bulunduğu kaos ortamında bir grup lise ve üniversite öğrencileri bir araya gelerek bölgedeki Müslümanların içinde bulundukları durumlara yönelik tartışmalar yapmaya başlamıştır. İzzetbegoviç bu grup içerisinde yer alan 16 yaşında genç bir lise öğrencisidir. İzzetbegoviç, teşkilatın diğer üyelerinden olan, Tarık Muftić, Husrev Başıagiç, Esad Karadoviç, Emin Granov gibi isimlerle tanışarak Bosna'da ve dünyanın diğer bölgelerindeki Müslümanların problemlerine yönelik tartışmalara ve toplantılara katılmaya başlamıştır (Karaarslan, 2010: 46). İzzetbegoviç'in genç yaşlarda İslam'ın ve Müslümanların temel problemleri üzerine kafa yordüğünü ve ilerleyen zamanlarda eserlerinde de bu konulara yer verdiğini görmekteyiz.

Genç Müslümanlar dini baskı altına almaya çalışan komünist rejime yönelik protestolar başlatmışlardır. Bu protestolardan sonra tutuklamalar başlamış ve İzzetbegoviç de 1946-1951 yılları arasında tutuklananlardan olmuştur. 1950- 1951 yılları arasında da *Genç Müslümanlar Teşkilatı* fiilen sona ermiştir. Her ne kadar teşkilat sona erse de ileri kurulacak olan Demokratik Eylem Partisi (SDA)'nin birçok üyesi bu teşkilatta rol oynayan kişiler olacaktır. İzzetbegoviç'in siyasetçi ve düşünür olarak rol aldığı her türlü davranışın arka planının da *Genç Müslümanlar Teşkilatı*'nı görmek mümkündür (Karaarslan, 2010: 47).

Mahkûmiyetini tamamladıktan kısa bir süre sonra 18 yaşından beri tanıdığı Halide Hanım ile evlenir. İzzetbegoviç bu dönemde Ziraat Fakültesinde üniversite eğitimini almaya başlar. Ancak Ziraat Fakültesinin kendisine uygun olmadığını düşünerek 3.sınıfta fakülteyi bırakır, 1954 yılında Saraybosna Hukuk Fakültesine kaydolur ve 1956 yılında mezun olur.

1970 yılında Müslümanların mevcut durumunu göz önüne alarak *İslam Deklarasyonu*'nu kaleme alır. Bu bildiri aslında bir çağrıdır. Sadece Bosna'da ve Yugoslavya'daki Müslümanlara değil, tüm dünyada yaşayan Müslümanlara yönelik bir çağrı. Eser Yugoslavya'da olduğu kadar tüm dünyada da yankı uyandırır. Eser, İzzetbegoviç'in 1983 Saraybosna davasında yargılanmasına sebep olur. Eserin hiçbir yerinde Yugoslavya kelimesi geçmemesine rağmen, Yugoslavya hükümeti tarafından rejime yönelik bir tehdit olarak algılanır. Bu eserin ardından *Doğu ve Batı Arasında İslam* eserinin çalışmalarına başlayan İzzetbegoviç esasen bu eserin ilk müsveddesini 1946 yılında hapse girmeden önce yazmaya başlar. Mahkûmiyet yıllarında kardeşi tarafından muhafaza edilen eser 1984 yılında Amerikalı bir yayıncı tarafından yayımlanır. Eser yayımlandığında İzzetbegoviç Yugoslavya hükümeti tarafından tekrar tutuklanır ve on dört yıl hapse mahkûm edilir.

İzzetbegoviç, hapishanenin ağır şartlarına ve yeni yaşam alanına alışmaya çalışırken bir yandan da yaşam, kader, din, siyaset gibi konularla, okuduğu kitaplar ve yazarlar hakkındaki düşüncelerini yazmaya başlar. Kasıtlı olarak küçük yazdığı bu notları arkadaşı olan mahkûmlardan biri vesilesiyle bir satranç kutusu içerisinde hapishane dışına çıkarmayı başarır. Bu notlar 1999'da Saraybosna'da bir yayınevi tarafından, *Özgürlüğe Kaçışım* başlıklı bir kitap olarak yayımlanır (İzzetbegoviç, 2003: 50).

İzzetbegoviç, hapishane hayatında umutsuzluğa düştüğü zamanlarda çocuklarından aldığı mektupları okuduğunu ve bu mektuplar sayesinde tekrar umuda tutunduğunu *Özgürlüğe Kaçışım* adlı eserinde belirtmiştir. Hapishanede kaldığı süre boyunca yaptıklarından dolayı pişmanlık duyması halinde Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nden özür dilemesi halinde serbest bırakılacağı belirtilmiş; ancak İzzetbegoviç, bu teklifi reddederek değerlerinden ve ilkelerinden ödün vermemiştir (Aygün, 2017: 7). İzzetbegoviç bu süreci şu şekilde anlatmıştır:

“1 Şubat 1987 sabahı beklenmedik bir biçimde özel bir ziyarete davet edildim. Endişeli bir halde toplantının yapılacağı binanın yolunu tuttum. Korkunç bir şey oldu diye düşünmeye devam ediyordum. Ziyaretçi bölümünde iki kızım Leyle ve Sabina'yı buldum. Aklımdan geçenleri okuyormuş gibiydiler. Beni, biran önce kötü haberler getiriyor olmadıklarını anlamamı sağlamak arzusuyla ve gülücüklerle selamladılar. Daha sonra bana, “üst makamların” birinden bir af dilekçesi yazmam gerektiğini ve serbest bırakılacağımı söyleyen bir mesaj getirdiklerini söylediler. Mesaj onlara Leyle'nin okuldan sınıf arkadaşı olan ve aflarla ilgilenen Devlet Komisyonu'nun sekreteri Zdravka Curıç tarafından iletilmiş ve aşıkâr olan üst düzey bir parti görevlisi ve komisyonunun da başkanı olan Nikola Stoyanoviç'den gelmişti. Yıllar sonra karşılaştığım Zdravka Curıç, onlara dilekçemin bazı pişmanlık ifadeleri ve rejim hakkında hoş bir şeyler içermesi gerektiği tavsiyesinde bulunan iyi ve düzgün niyetli bir adamdı. Kızlarım bana bu ruh haliyle yazılmış bir af dilekçesi bile getirmişlerdi. Onu okudum ama

imzalamadım. Hapis cezam devam etti. Önümde yatmam gereken bir beş yıl daha vardı” (İzzetbegović, 2003: 56).

İzzetbegović’in tutukluluk süresinin sona ermesi veya düşürülmesi için ailesinin ve Bosna’daki bir grup entelektüelin çalışmaları sonuç vermiş ve İzzetbegović’in cezası 14 yıldan 12 yıla düşürülmüştür. Daha sonra da bu ceza 12 yıldan 9 yıla düşürülmüş ve uygulanan ceza indirimleri ile birlikte İzzetbegović toplamda 5 yıl 8 ay tutuklu kaldıktan sonra 25 Kasım 1988 yılında özgürlüğüne kavuşmuştur.

1989 yılında Berlin duvarının yıkılmasıyla tüm dünyada komünizm çözülmüş ve sosyalist blok hızla dağılmaya başlamıştır. Bu süreçte Yugoslavya da parçalanma sürecine girmiştir. Tüm bu olanların içerisinde İzzetbegović, Müslümanların temsil sorunu yaşadığını ve çözüme içerisinde savrulduğunu görmüş ve bir parti kurmaya karar vermiştir. Demokratik sisteme geçişi destekleyecek olan Demokratik Eylem Partisi (SDA) Kasım 1989 yılında İzzetbegović’in önderliğinde kurulmuştur. SDA’nın temel siyasi hedefi Bosna Hersek Devleti’nin korunmasıdır. İzzetbegović bu hedefini “*SDA’nın, yalnız olarak değil tabikii ki, fakat Bosna Hersek’i koruyabilecek ve bu asil çabada baskın olabilecek tek güç olarak*” görmekteydi. “*Bazıları da bunu yapmayı isterdi, ama yapamıyorlar. Bazıları ise ne istiyor ne de yapabiliyorlar. Yalnız bizler bunu hem istiyor hem yapabiliyoruz*” şeklinde dile getirmiştir (Muslimović ve Cikotić, 2017:309). Parti kuruluşunun bir yıl sonrasında Kasım 1990’da seçimlerden zaferle çıkmıştır. Bu süre zarfında Sırların başına Yugoslavya’yı Büyük Sırbistan’a dönüştürme amacını taşıyan aşırı milliyetçi Miloseviç, Hırvatistan’ın başına ise, Alman Faşizminin bölgede kurduğu Ustaşa yönetimini arzulayan Tudjman’ın geçmesiyle demokratik bir ortamın oluşması imkânsız bir hal almıştır (Karaarslan, 2010: 41).

1991 yılında Slovenya ve Hırvatistan bağımsızlıklarını ilan etmiş; Bosna- Hersek’te 1992 yılında yapılan referandumda halkın %99’unun bağımsız bir Bosna Hersek devleti istemesiyle birlikte Avrupa ülkeleri tarafından Bosna Hersek de bağımsız bir devlet olarak tanınmıştır.

Uluslararası arenada bağımsız bir devlet olarak tanınan Bosna Hersek, Sırların 1992-1995 yılları arasında yaptığı katliamlarla maddi ve manevi olmak üzere ağır kayıpların yaşandığı bir ülke olmuş ve bu süreçte Boşnakların liderliğini Aliya İzzetbegović üstlenmiştir. Hem cephede bir asker gibi hem de diplomatik görüşmelerde ülkenin Cumhurbaşkanı olarak savaşı başarıyla yönetmiştir. İzzetbegović Avrupa’nın göbeğinde işlenen bu insanlık suçunun daha fazla devam etmemesi, daha fazla insan kaybının yaşanmaması için anlaşma teklifini

Avrupa ülkelerinin ve Birleşmiş Milletlerin de baskısıyla kabul etmek zorunda kalmıştır. İzzetbegoviç daha sonra hatıralarında bu anlaşmanın hayatında verdiği en zor karar olduğunu hiçbir zaman bunu kabul etmek istemediğini belirtir. 21 Kasım 1995 tarihinde Dayton Anlaşması imzalanır. 1998 yılında yapılan seçimlerde tekrar başkan seçilen İzzetbegoviç sağlık sorunlarını gerekçe göstererek 2000 yılında görevinden ayrılır. 2003 yılına kadar ailesiyle birlikte vakit geçiren İzzetbegoviç, 9 Ekim 2003 tarihinde ebedi hayata intikal etmiştir. Naaşı Saraybosna’da bulunan Koçavi Şehitler Mezarlığına defnedilmiştir.

3. BEREKETLİ BİR ÖMRÜN MEYVELERİ: ALİYA’NIN ESERLERİ

3.1. İSLAM DEKLARASYONU VE İSLAMIN YENİDEN DOĞUŞ SORUNLARI

Aliya İzzetbegoviç’in 1970 yılında yayınlanan *İslam Deklarasyonu ve İslami Yeniden Doğuş Sorunları* adlı eseri Rahman Ademi’nin tercümesi ile Fide Yayınları tarafından düşünce dünyamıza kazandırılmıştır. Fide Yayınları İzzetbegoviç’in 1960, 1970 ve 1980’li yıllarda yazdığı 13 makaleden oluşan *İslami Yeniden Doğuşun Sorunları* isimli eseri ekleyerek *İslam Deklarasyonu ve İslami Yeniden Doğuş Sorunları* başlığı altında Türkçeye kazandırmıştır. Yeni baskılarda eser ayrı ayrı olarak basılmıştır. İzzetbegoviç’in 14 yıllık hapis cezasına mahkum edilmesine gerekçe olarak gösterilen eser, yazarın kaleme aldığı bir takım makale ve konuşmalarının derlemesi niteliğindedir.

İslam Deklarasyonu ve İslami yeniden Doğuş Sorunları adlı eser, genel olarak üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm *Müslüman halkların geri kalmışlığı*, İkinci bölüm *İslami düzen* ve Üçüncü bölüm de *İslami düzenin bugünkü sorunları* adını taşır.

Aliya İzzetbegoviç, eserine “Hedefimiz, Müslümanların İslamlaşmasıdır; sloganımız, inanmak ve mücadele etmektir” şeklinde başlar. İzzetbegoviç bu bildirinin herhangi bir sistem ya da düşünceye meydan okumak amacıyla yazılmadığını, bildirinin kendisini Müslüman olarak tanımlayan kişilere yönelik bir sorumluluk çağrısı olduğunu söyler (Baykan, 2016: 15). Bu sorumluluk çağrısı sadece kendi coğrafyası sınırları içindeki Müslümanlara yönelik değil, tüm dünyada yaşayan Müslümanların yeniden uyanmaları ve dirilişin öncülüğünü yapmaları için bir davettir (Yorulmaz, 2015: 112).

Eser, İzzetbegoviç’in şu çarpıcı soruları ile başlar: “*Müslüman halkların, aynı yerde devr-i daim yapmaktan, bağımlılıktan, fakirlikten ve geri kalmışlıktan kurtulmalarını istiyor muyuz? Yeniden ve emin adımlarla şerefle ve aydınlık yolunda, kendi kaderlerinin sahibi*

olmalarını istiyor muyuz? Ahlaklılığın, dâhiliğin ve cesaretin kaynaklarının bütün gücüyle yeniden fışkırmasını istiyor muyuz? İzzetbegoviç, Müslümanların emin adımlarla kendi aydınlık yollarında kendi kaderlerinin sahibi olarak yürümek istiyorlarsa hedefe götüren yolu açık bir şekilde işaret eder. Bu hedeflerden ilki bireysel, ailevi ve toplumsal hayatımızın tümünde İslam düşüncesinin yenilenmesidir. İzlenecek bir diğer yol ise, dünya Müslümanlarının bir araya gelerek İslam birliğini oluşturmalarıdır (İzzetbegoviç, 2014: 19). İzzetbegoviç'e göre bu hedefler her ne kadar ihtimal dışında ve uzak görülseler de gerçekleşmesi imkânsız değildir. Bu hedeflerin gerçekleşmesini sağlayacak ve Müslümanlara ilham verecek, onları harekete geçirecek tek düşünce İslam'dır.

İzzetbegoviç'e (2014: 19) göre, hedefe götüren yol "İslam'ın bireysel, ailevi ve toplumsal hayatımızın tüm alanlarında İslam düşüncesinin yenilenmesi ve Endonezya'dan Fas'a kadar tek bir İslam birliğini gerçekleştirmek" tir. İzzetbegoviç, komünizm ve sosyalizm gibi ideolojilere karşı kurtuluşu *üçüncü yol* olan İslam'da görür ve insanlığı da bu İslami düzen içerisinde yaşamaya davet eder (Baykan, 2016: 20). Müslümanların sorunların üstesinden ancak bu şekilde gelebileceğini söyler.

İzzetbegoviç'e göre, muhafazakârlar ve modernistler İslami yenilenmenin önündeki en büyük engellerdir. Muhafazakârlar eski reçeteleri sunarak İslam'ı geçmişe çekmekte; modernistler ise, yabancı reçeteler sunarak İslama yabancı bir gelecek hazırlamaktadırlar. Muhafazakârlar ve modernistler arasında büyük farklılık olmasına rağmen, her ikisinin de İslam'ı sadece bir din (religion) olarak görmek şeklinde bir ortak tarafları olduğunu belirtir (İzzetbegoviç, 2014: 21).

İzzetbegoviç, muhafazakâr düşüncenin temsilcilerinin şeyhler ve hocalar olduğunu söyler. İzzetbegoviç (2014: 23)'e göre, İslam'ın "İslam'da ruhbanîyet yoktur" şeklindeki kesin ibaresine rağmen hocalar ve şeyhler kendilerini ayrı bir sınıf gibi organize etmektedirler ve İslam'ın yorumlanmasını tekellerine alarak kendilerini Kur'an-ı Kerim ile insanlar arasında aracı olarak konumlandırmaktadırlar. Modernist düşüncenin temsilcisinin ise entelektüeller olduğunu belirten İzzetbegoviç, bu entelektüellerin, hükümet, eğitim ve kamu hayatının tümünde etkin olduklarını vurgular. İslam'ı kendilerini din koruyucusu ve yorumcusu sanan hocalar ve muhafazakârlar üzerinden tanıtarak ve başkalarını da buna inandırma gayretine giren modernistler dine ilişkin her şeye cephe almaktadırlar.

İzzetbegoviç'e göre İslam dünyasının en büyük felaketi, Batı toplumunun bize sundukları yabancı reçeteleri kullanmaktan ziyade; asıl sorunun bu reçeteleri nasıl

kullanacaklarının bilinmemesinden kaynaklıdır. İzzetbegoviç, Batının gücünün tanrısızlıkta, ahlaksız gençlikte ve moda da değil, Batılı insanların hayranlık bırakan çalışkanlık, gayret ve sorumluluk duygularında olduğunu vurgular ve Batının gücünün de nasıl yaşadığında değil, nasıl çalıştığında bulunduğunun altına çizer (İzzetbegoviç, 2014: 24). İzzetbegoviç, bu felakete çözüm yolunu da her zaman üçüncü bir yol olarak gördüğü “İslam’ın özüne dönmekte” bulur.

İzzetbegoviç, İslam dünyasının gelişmemesinin en önemli nedeni olarak muhafazakârları ve modernistleri işaret etse de bunu İslam dünyasının içinde bulunduğu duraksamanın tek nedeni olarak görmez. İzzetbegoviç’e göre Müslümanların gerilemesinde sebep olan nedenlerden biri de siyasal anlamda özgür olamamaktır (Baykan, 2016: 52). Günümüz Müslümanların esir olduğu belirten İzzetbegoviç, bu esaretin sebebini de Müslümanların başkalarına ait felsefeye, hayat tarzına, sermayeye ihtiyaç duymalarından kaynaklı oluşan maddi ve manevi bağımlılıkta görür. Bu ülkeler görünüşte her ne kadar bağımsız gibi dursalar da bunların bağımsızlığı İzzetbegoviç’e göre sahte bağımsızlıktır; çünkü gerçek bağımsızlık ancak ve ancak manevi bağımsızlıkla olur. Manevi bağımsızlığı için mücadele etmeyen halkların bağımsızlığının kısa bir süre sonra sadece milli marş ve bayrağa indirgeneceğini belirten İzzetbegoviç, bu tür bir bağımsızlığın tam bir bağımsızlık için yetersiz olduğunun altını çizer (İzzetbegoviç, 2014: 27).

Müslüman toplumlarının tarihte zayıf düşmelerinin bir başka nedeni de belki de en önemlisi İzzetbegoviç (2014:32)’e göre Müslümanların Kur’an dan uzaklaşmasıdır. İzzetbegoviç’e göre Müslümanlar Kur’an-ı Kerim’e olan saygılarını hiçbir zaman kaybetmemişlerdir. Ancak Müslümanlar, “hayatımı Kur’an-ı Kerim’e nasıl uygulayabilirim”, sorusu yerine “O’nu daha güzel nasıl okurum?” sorusu üzerine yoğunlaşmış ve bunun neticesinde de Kur’an-ı Kerim’i anlayan ve idrak eden Müslümanlar yerine, O’nu daha güzel sesle okuyan Müslümanların türemesine sebep olmuşlardır. İzzetbegoviç’e göre anlamdan yoksullaştırılan Kur’an- Kerim kanun otoritesini kaybetmiş, buna karşılık eşyaların kutsal olmuş, anlam bakımından yoksullaştırılmış sosyal yaşama pratiği olmayan bir ses olmuştur.

İzzetbegoviç, *İslam Deklarasyonu* adlı eserinde İslam’ın teorik boyutunun nasıl yaşanması gerektiğinden ziyade, İslam’ın günümüzde pratik olarak nasıl uygulandığını ortaya koymuştur. Eserin temel tezlerinden biri, Müslümanların geri kalmışlıktan kurtulmak için İslami düzene geri dönmeleri gerektiği; çünkü Müslümanların asıl problemlerinin eylemleri ile inançlarının uyummasından kaynaklandığı düşüncedir (Karaarslan, 2010: 51).

3.2. DOĞU – BATI ARASINDA İSLAM

İzzetbegoviç'in genç yaşta kaleme aldığı ve yayınlandığı tarihten itibaren çok ses getiren ve onun bir "bilge" olarak nitelendirilmesine sebep olan eseri, *Doğu ve Batı Arasında İslam* eseridir. Eser ilk defa 1984 yılında İzzetbegoviç hapishanede iken Amerikalı bir yayımcı tarafından basılır. Eser, İzzetbegoviç'in, kendine has üslubu ve yöntemiyle 20.yüzyıl düşünce dünyasında İslam'ın yerini değerlendirmeyi amaçlar. Eser yayımlandığında İzzetbegoviç, Yugoslavya hükümeti tarafından ikinci kez tutuklanır.

Doğu ve Batı Arasında İslam eseri iki kısımdan oluşur. *Batı Düşüncesinin Temelleri* adını taşıyan birinci kısım altı bölümden oluşur. Bu bölümler; *Tekâmül ve Yaratma, Kültür ve Uygarlık, Sanat Fenomeni, Ahlak, Kültür ve Tarih, Dram ve Ütopyadır. İslam- İki Kutuplu Birlik* ismini taşıyan ikinci kısımda ise beş farklı bölüm yer alır. Bu bölümler, *Musa- İsa- Muhammed, İslam ve Din, Hukukun İslami Mahiyeti, Saf Din ve Saf Materyalizmin İmkânsızlığı, İslam'ın Dışında Üçüncü Yol* adlarını taşımaktadır.

Birinci kısımda Batı düşüncesinin temelleri ortaya konmaya çalışılırken, ikinci kısımda İslam'ın Doğu ve Batı düşünce dünyasına alternatif olarak bir üçüncü yol olduğu öne sürülmüştür.

İzzetbegoviç, kitabının giriş cümlesinde amacının; "çağdaş dünya uzun zamandır süre gelen ve sonu kestirilemeyen kesin bir ideolojik çatışma içinde bulunmaktadır. Hepimiz aktif veya pasif olarak bu çatışmanın içine itilmiş bulunuyoruz. Bu dev karşılaşmada acaba İslam'ın yeri nerededir? Bugünkü dünyayı şekillendirmede İslam'ın herhangi bir rolü var mıdır?" (İzzetbegoviç, 2013: 11) sorularını cevaplandırmaya çalışmak olduğunu belirtir.

İzzetbegoviç, bugüne kadar ortaya atılmış bütün ideoloji, felsefe ve düşünce sistemlerini üç temel dünya görüşü etrafında toplar. Bu dünya görüşleri din, materyalizm ve İslam'dır. Bunlardan dine göre esas olan varlık, ruhtur. Materyalizme göre ise, maddedir. İslam ise, ruh ve maddenin bir arada varoluşundan yola çıkmaktadır (İzzetbegoviç, 2013: 11). Mistik duyguları ön plana çıkaran din daha çok maneviyata önem verirken ve idealist felsefi görüşü temsil ederken; materyalizm ise, her unsuru madde temelinde ele alarak, her türlü maneviyatı reddeden dünya görüşünü temsil eder. Birbirine zıt iki kutupta yer alan bu görüşlerin dışında bir de üçüncü yol vardır. İzzetbegoviç'e göre bu üçüncü yol, İslam'dır (Karaarslan, 2010: 54).

İzzetbegoviç eserinde insanın yeryüzündeki konumunu, hangi amaç için yaratıldığını, Batı medeniyetinin insanoğlunun sorunlarını çözmede ne kadar yetersiz kaldığını, Batılı ilim adamlarının ortaya koyduğu düşüncelere atıflar yaparak Batı medeniyetinin bu konuda yetersizliğini eleştirel bir dille açıklar. İnsanı “mükemmel bir hayvan” olarak tanımlayan materyalistlere göre insan tabiatın bir ürünüdür ve sırf insana ait başka bir öz yoktur. İlimin insanı dış dünyanın bir parçası olarak görürken sanatın ise, insanı tabiattan farklı ve tabiatın içerisinde bir yabancı olarak algıladığına dikkat çeken İzzetbegoviç, ilim ve sanatın insanın kökeni hakkında bir çatışma içerisinde bulunduğunu dile getirir (İzzetbegoviç, 2013: 32).

İzzetbegoviç’in eserinin temel düşüncesi dünyanın hem siyasal hem de felsefi açıdan iki zıt kutba bölünmüş olmasıdır. Tekâmül- yaratma, dram- ütopya, topluluk-toplum, ruh-beden vb. şekilde karşımıza çıkan bu ikilikler İzzetbegoviç’e göre temelde din-materyalizm kutuplaşmasına dayanmaktadır (Karaarslan, 2010: 83). Kendi içerisinde oldukça tutarlı olan bu iki kutup, pratikte başarısızlığa mahkûmdur. Çünkü İzzetbegoviç’e göre bu iki zıt kutup insanı tasavvur ederken tek bir âleme dayanır ve tek bir âlem üzerinden açıklar. Oysa ki insan İzzetbegoviç’e göre her iki âlemi de kapsar niteliktedir ve her iki âlemi de kapsayan şekilde insanı bütünüyle ele alan ise İslam’dır: “*İslam iki kutuplu dünyada üçüncü yoldur.*”

İzzetbegoviç insanın iki boyutlu bir varlık olduğu gibi, hayatında tek boyutlu olamayacağını insanın tek bir hayata inansa bile, yaşadığı müddetçe iki hayat yaşayacağını belirtir (İzzetbegoviç 2013: 13). İzzetbegoviç’e göre maddi ve manevi boyutlarıyla çift boyutlu bir varlık olan insan, tek boyuta indirildiğinde din ve materyalizm gibi birbiriyle çelişen zıt kutuplu yaklaşımların ortaya çıkmasıyla birlikte bu zıt kutupluluğa tek tanrılı dinlerde de rastlamanın mümkün olduğu belirtir.

İzzetbegoviç, bu zıtlıklar içerisinde insanlığın sorunlarının kaynağının çözümünün, insani iki boyutlu olarak ele alan bir orta yolu bulmakla mümkün olacağını söyler. Bu orta yol İzzetbegoviç’e göre İslam’dır. İzzetbegoviç’e göre nasıl ki insan ruh ve beden olmak üzere iki boyutlu bir varlık ise, hayatta var olan her şey de iki boyutludur ve bu iki boyuta bölünmüş dünya da üçüncü yol İslam’dır.

İzzetbegoviç, eser boyunca dine ve materyalizme dayalı dünya görüşlerini ayrıntılı bir şekilde ele alır. Bu görüşlerin insanı ve hayatı anlama bakımından yetersiz kaldığını gerekçeleriyle birlikte sunan İzzetbegoviç, bu ikili zıt kutbu aşma noktasında İslam’ın yol göstericiliğinin önemli olduğunu vurgular. Eserinde birçok kaynağa ve düşünüre yer veren

İzzetbegoviç, birçok bilim dalından atıflar yaparak okuyucuya geniş bir yelpaze sunar. Eser bu yönüyle oldukça öğretici niteliktedir.

3.3. ÖZGÜRLÜĞE KAÇIŞIM / ZİNDANDAN NOTLAR

Aliya İzzetbegoviç'in düşünür kimliğini ortaya çıkaran bir başka eseri de, *Özgürlüğe Kaçışım / Zindandan Notlar* adlı eseridir. İzzetbegoviç'in 1983-1988 yılları arasında hapishanede gizlice tuttuğu notlarından oluşan bu eseri, mahkûm arkadaşlarından birinin yardımıyla satranç kutusu içerisinde dışarıya çıkartılmıştır (İzzetbegoviç, 2003: 57). Eser, İzzetbegoviç hapishaneden çıktıktan kısa bir süre sonra 1999 yılında Saraybosna'daki bir yayım evi tarafından basılmıştır. 2005 yılında Hasan Tuncay Başoğlu'nun tercümesi ile düşünce dünyamıza kazandırılmıştır.

Cümleler ve paragraflar halinde tutulan notlardan oluşan eser, altı bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler: *'hayat, insanlar ve özgürlük'*, *'din ve ahlak'*, *'siyaset'*, *'doğu ve batı arasında islama haşiye'*, *'komünizm ve nazizm: unutulmaması gereken bazı gerçekler'*, *'İslam hakkında düşünceler: tarihe ve diğer şeylere bağlı gözlemler'* şeklindedir. Tutulan notların dışında eserde, İzzetbegoviç'in hapishanede iken çocuklarının yazmış olduğu bazı mektuplar da yer alır.

İzzetbegoviç, eserinin önsözünde hapishanede iken tuttuğu bu notların kendisi için bir özgürlüğe kaçış şekli olduğunu ama bu kaçışın zihni ve fikri bir kaçış olduğunu, zira yüksek duvarları ve demir parmaklıkları olan bir hapishanede mümkün olan tek kaçış yolunun bu olduğunu samimi bir dille okuyucusuyla paylaşır. *"Konuşamazdım ama düşünebilirdim"* diyen İzzetbegoviç bu imkânını Foça Hapishanesi'nde sonuna kadar kullanır (İzzetbegoviç, 2011: XIII). İzzetbegoviç, sanattan siyasete, ahlaka, psikolojiden antropolojiye, iktisada, edebiyata, İslam düşüncesinden varoluşa vb. birçok alana kadar notlar tutmuştur. Engin düşünce yapısıyla toplumsal hayatın neredeyse tüm alanlarını kuşatan İzzetbegoviç, bu eseriyle bir kez daha entelektüel yönünü ortaya koymuştur.

İzzetbegoviç'in entelektüel birikiminin bir ürünü olan bu eserini önemli kılan bir başka nokta ise, eser, kaleme alınırken mevcut olan şartlardır. Oldukça zor ve ağır şartlar altında kaleme alınan eser, yazarın düşünmeye ve yazmaya olan tutkusunu bir kez daha gözler önüne sermektedir. Hapishanenin zor ve baskıcı şartlarında kaleme alınan bu notlar, bir mahkûmun rastgele aklına gelerek yazdığı yazılar değil, tam aksine üzerinde düşünülerek, sorgulanarak, eleştiriler yaparak oluşturulan, belli bir birikimin ürünü olan metinlerdir. Her ne

kadar tutulan notlar, okuyucuya ilk başlarda birbirinden kopuk metinler izlenimi verse de, eserin tamamına bakıldığında yazarın engin bilgi birikiminin yansımaları rahatlıkla görülmektedir.

Özgürlük, İzzetbegoviç için bir kavram olmanın ötesinde bir tutkudur. İzzetbegoviç için özgürlük nedir? sorusunu sordüğümüzde aklımıza ilk olarak onun ve halkının Bosna savaşında verdiği özgürlük mücadelesi gelse de İzzetbegoviç için özgürlük dışsal anlamından ziyade içsel boyutları olan bir değerdir. İzzetbegoviç, hapishanedeyken çocuklarından aldığı mektupları okuduğunda, '*kendimi sadece hür bir insan olarak değil, aynı zamanda Allah'ın dünyanın tüm hazinelerini kendisine bahsettiği birisi olarak hissediyordum*' der ve bu mektupların kendisi için '*özgürlüğe hissi kaçıışı*' olduğunu söyler (İzzetbegoviç, 2011: XV). İzzetbegoviç için buradaki özgürlük sevgi ile elde edilen dışsal boyuttan bağımsız içsel bir özgürlük anlayışıdır.

İzzetbegoviç, Müslümanlarında iç özgürlüğüne vurgu yapar ve bir fiilde bulunma ya da bulunmama imkânı olmadan yapılan bir hareketin din bakımından bir değerinin olmadığını vurgular. İzzetbegoviç'e göre zorla aç bırakılmak nasıl oruç tutmak değilse, zorla yapılan iyiliğin de iyilik olmadığını ve dinen yapılan eylemin değersiz olduğunu açık bir şekilde söyler. Seçme özgürlüğünün tüm dinlerin ve ahlakın temelini oluşturduğunu belirtir (İzzetbegoviç, 2011: 79).

Özgürlüğe Kaçışım eserinde, İzzetbegoviç *Doğu ve Batı Arasında İslam* eserini bugün yazsaydım ne eklerdim sorusunu kendisine yöneltmiş, *Doğu ve Batı Arasında İslam'a Haşiye* başlığı adı altında tuttuğu notlarla bu soruya cevap vermiştir. Bu notlarla İzzetbegoviç daha önce üçüncü yol olarak adlandırdığı düşüncesine katkıda bulunmuştur.

İzzetbegoviç eserinde sadece Batı düşünce dünyasını eleştirmez, aynı zamanda İslam dünyasının içinde bulunduğu durumları da oldukça açık bir şekilde eleştirir. Bu eleştirilerine *İslam Üzerine Düşünceler: Tarihe ve Diğer Şeylere Dair Gözlemler* başlığı altında yer verir.

İzzetbegoviç, eserinde Hegel, Karl Marx, Kundera, Heidegger, Darwin, Nietzsche, Kant, Toffler, Horkheimer, Dostoyevski, Tolstoy, Fazlurrahman, Muhammed İkbal, İbn-i Rüşd vb. birçok düşünür ve yazarın görüşlerine yer vermiş, bu görüşlerden yola çıkarak analizler ve değerlendirmeler yapmış bazen de bu görüşleri eleştirmiştir. Eserinde de birçok düşünür ve yazarın görüşlerinden yararlanan İzzetbegoviç, okumalarının ve

değerlendirmelerinin merkezine Kur'anı koymuş ve okuyucularına bu çerçevede bir bakış açısı sunmuştur.

3.4. KONUŞMALAR

İzzetbegoviç'in, çeşitli yerlerde yaptığı konuşmalardan oluşan, Fatmanur Altun ve Rıfat Ahmetoğlu tarafından derlenerek Klasik Yayınları tarafından düşünce dünyamıza kazandırılan bir diğer eseri, *Konuşmalar* başlığını taşımaktadır. Eser daha önce yayınlanan İzzetbegoviç'in *Bosna Mucizesi* (Yöneliş Yayınları, 2003) adlı eserinin genişletilmiş halidir.

İzzetbegoviç'in farklı ortamlarda gerçekleştirdiği konuşmalardan ve röportajlardan oluşan bu eseri, gerek Bosna Hersek direnişini gerekse İzzetbegoviç'in siyasi bir lider olarak halkıyla verdiği mücadeleyi anlamamız açısından bize kaynaklık etmektedir. Eserde aynı zamanda Türk gazeteci Akif Emre'nin İzzetbegoviç ile yaptığı röportaj da yer almaktadır. Eser savaş yıllarının muhasebesinin yapılması, yirminci yüzyılın sonlarında Avrupa'nın göbeğinde yaşanan insanlık trajedisini ve bunun sorumlusu olan bir dünya sistemini doğru okumamız, bir lider ve entelektüel olarak İzzetbegoviç'i daha yakından tanımamız ve anlamamız açısından oldukça önem atfetmektedir.

İzzetbegoviç, Bosna Savaşı esnasında halkının verdiği mücadeleyi birçok konuşmasında dile getirir. Halkının her şeyden önce haklı bir amaç için, özgürlükleri için ve de en önemlisi kendi kurtuluşları için savaştıklarının bilincinde olduğunu belirten İzzetbegoviç, *“bu savaşın sıradan bir işgal girişimi olmadığını, bir ülkeyi ve bir halkı bir daha asla var olmamak şartı ile yok etme teşebbüsü”* olduğunu açık bir şekilde dile getirir (İzzetbegoviç, 2010: 2). İzzetbegoviç savaş öncesinde ortak kültürlerin bir arada yaşadığı Bosna Hersek de savaş sonrasında ortak bir hayatın olup olmayacağı konusunda da endişelidir. Çünkü İzzetbegoviç'e (2010: 46) göre bu savaş, *“entelektüeller tarafından kabul edilen bir planla önceden tasarlanmış, sistematik ve vahşi bir soykırımdır.”*

İzzetbegoviç, Bosna'da yaşananların etnik bir temizlik olduğunu, birçok Bosnalı şehit olurken birçoğunun da evlerini terk etmek zorunda kaldıklarını, bu yaşananların dışında Milli Kütüphane başta olmak üzere, okullar, camiler, üniversite binaları gibi kültürel mirasların da tahrip edildiğini ve tamamen yıkıldığını, hedefin bir toplumun izlerinin tarihte tekrar var olmamak şartıyla tümünden silmek olduğunu açık bir şekilde ifade eder. Çocuklar, kadınlar, yaşlılar ayırt edilmeksizin tüm insanlara uygulanan bu katliamlar, kurulan toplama kampları, kültürel miraslara yapılan saldırılar, İzzetbegoviç'e göre savaşın istemeyerek yol açtığı

hasarlar değil, sistematik olarak yürütülen, önceden tasarlanmış eylemlerdir (İzzetbegoviç, 2010: 47).

Avrupa'nın ortasında yaşanan bu trajedi karşısında, Batılı devletlerin müdahalede bulunmaması hakkındaki düşünceleri İzzetbegoviç'e sorulduğunda, bilge lider Avrupa'nın Bosna Hersek'e ambargo uygulayarak halkın kendini savunma hakkını elinden aldığını ve böyle davranarak da çıkarları doğrultusunda bir müdahalede bulunduklarını söyler (İzzetbegoviç, 2010: 55). İzzetbegoviç, Bosna'nın sadece Balkanlarda yer alan bir toprak parçası olmadığının, farklı uluslara, dinlere, kültürel geleneklere sahip insanların bir arada yaşayabildiğinin göstergesi olan bir sembol olduğunun altını çizer. Bu yönüyle onun için Bosna bir anavatan olmanın yanında bir idealdir. İzzetbegoviç, bu ideali ortadan kaldırmak isteyenlere müdahale edilmemesinin, yardım etmeyi reddedenlerin en az bunu yapanlar kadar suçlu olduklarını açık bir dille ifade eder (İzzetbegoviç, 2010: 159).

Eserde, Bosna halkının ve İzzetbegoviç'in yaşanan zulümler karşısındaki duruşlarını da net bir şekilde görmekteyiz. Savaş dönemlerinde İzzetbegoviç, savaşı halkının her halükarda kazanacağını çünkü öteki dine, öteki ulusa ve politik duruşa saygılarının olduğunu, yaşanan zor zamanlarda her zaman demokratik davranacaklarını, hiçbir kutsal nesneyi tahrip etmeyeceklerini söyler ve ötekine olan saygılarının sebebinin inançlarından kaynaklandığını ve zaferlerinin anahtarlarının bu saygı olduğunu belirtir (İzzetbegoviç, 2010: 26). “*Her zaman için insan olmaya ve insan kalmaya çalıştıklarını*” belirten İzzetbegoviç, bunu düşmanları için değil, kendileri için yaptıklarını çünkü “*insan olmak ve insan kalmanın Allah'a ve kendilerine karşı bir sorumluluk*” olduğunu ifade eder (İzzetbegoviç, 2010: 75).

İzzetbegoviç, eserinde kendisine sıkça yöneltilen Bosna Hersek'i “İslamlaştırdığına” dair eleştirilere de cevap verir. Komünizmin dini bastırmaya çalıştığı tüm topraklarda dine dönüşün genel bir olgu olduğunu belirten İzzetbegoviç, İslamlaştırmanın Bosna'da mevcut olduğunu, bunun yanı sıra Katolik ve Ortodoksları da dine döndürmenin olduğunu yani Bosna'da Hristiyanlaştırmanın da mevcut olduğunu tüm bu yaşananlara rağmen Avrupa'nın Hristiyanlaştırmayı görmezden geldiğini, bu durumun onları rahatsız etmediğini belirtir. İzzetbegoviç, Bosna Hersek'in bir İslam Devleti olamayacağını çünkü çok kültürlü bir etnik yapıya sahip olduğunu söyler. Bosna'da İslam Devleti kurmak İzzetbegoviç'e göre onu bölüp parçalamaktır (İzzetbegoviç, 2010: 183). Oysa bilge lider tüm mücadelesini Bosna'nın bölünüp parçalanmaması için vermiştir.

3.5. KÖLE OLMAYACAĞIZ

Aliya İzzetbegović'in farklı yerlerde ve zamanlarda yapılan konuşmalarının derlenmesinden oluşan bir başka eseri *Köle Olmayacağızdır*. Eserde İzzetbegović'in Bosna Savaşı öncesinde ve sonrasında yaptığı konuşmalar yer alır.

İzzetbegović, konuşmalarında Bosna ile ilgili ideallerini açık bir şekilde söyler. İzzetbegović ve halkının idealleri, Bosna'da sivil ve halka ait bir cumhuriyettir. Ne iddia edildiği gibi bir İslam Cumhuriyeti ne de sosyalist bir cumhuriyet. İzzetbegović ve halkı Bosna'da sivil, özgür bir cumhuriyet istemektedir. Ancak bu ideale sadece Boşnaklarla ulaşılamayacağını, Sırp ve Hırvatların da onayı ile birlikte Bosna Hersek'te sivil ve özgür bir cumhuriyetin varlığından bahsedilebileceğinin altını çizer İzzetbegović (İzzetbegović, 2007: 19).

İzzetbegović'e göre, demokratik ve özgür bir Bosna'nın varlığı mümkündür ve bu da barış yoluyla elde edilebilir. Ancak İzzetbegović'in ve Boşnak halkının demokratik ve özgür Bosna Hersek için feragat edemeyeceği asgari şartlar vardır. Bunlar; toprak bütünlüğü ve bağımsızlıktır. Şartlar ne olursa olsun toprak bütünlüğü ve bağımsızlıktan ödün vermeyeceklerinin altına çizen İzzetbegović, bunların barış içerisinde olmasını tercih ettiklerini ve bunun için her fırsatın değerlendirilmesi gerektiğini vurgular. Ancak şartlar barış içerisinde olmasına fırsat vermezse bağımsız Bosna için barışı feda edebileceklerini ancak barış için bağımsız Bosna'yı hiçbir zaman kurban etmeyeceklerini de net bir şekilde vurgular (İzzetbegović, 2007: 32).

İzzetbegović, demokrasiyi de çoğunluğun iktidarı olarak görmez. Onun için demokrasi çoğunluğun sahip olduğu haklara, azınlıkların da sahip olmasıdır. Çünkü İzzetbegović'e göre demokrasi çoğunluğun hayatlarını nasıl yaşadığından ziyade azınlığın hayatlarını nasıl sürdürdüğü ile ilgilidir (İzzetbegović, 2007: 45). Birçok etnik yapının, kültürün, dinin bir arada bulunduğu Bosna Hersek'te İzzetbegović'e göre eğer “*self determination*” dan bahsedilecekse çoğunluğun nasıl tercihte bulunduğu değil, halkların hep birlikte nasıl bir tercihte bulundukları asıl önemli olandır (İzzetbegović, 2007: 53). İzzetbegović gelecekte Bosna Hersek'i şu şekilde görmek istediğini belirtir:

İlk olarak eşit ve özgür vatandaş ve halkların cumhuriyeti olarak görüyorum. Sansürlerin, siyasi mahkumların olmadığı, iktidarın ne mutlak güç sahibi ne de aciz olduğu, bağımsız yargı ve bağımsız medyanın olduğu bir ülke olarak görüyorum. Her vatandaşın kendini özgür hissetmesini istiyorum, mümkün

olduğu kadar bir Sırp, Hırvat ve Müslüman kendi kendini idare edebilmelidir, sadece kaçınılmaz olanlar ortak kurumlara ait olmalıdır” (İzzetbegoviç, 2007: 59).

İzzetbegoviç Bosna Hersek'te yaşananların sadece Bosna'nın meselesi olmadığını bunun bir etik meselesi olduğunu Avrupa başta olmak üzere tüm dünyayı ilgilendiren evrensel bir mesele olduğunu tüm dünyaya duyurur (İzzetbegoviç, 2007: 137). Dünyaya medeniyet ve özgürlük dersi veren Avrupa'nın göbeğinde, bir millet bir daha ayaya kalkamamacasına yok edilmek istenmiş, bir iç savaş olmanın çok ötesinde tüm dünyayı ilgilendiren bir mesele haline gelmiştir. Bu mesele artık sadece Bosna Hersek'in değil, tüm insanlığın meselesidir.

İzzetbegoviç, “Aliya İzzetbegoviç olmasa Bosna Hersek'te her şey bal süt olur.” diyerek kendisini eleştiren entelektüellere de cevap verir. İzzetbegoviç'in Bosna Hersek'te İslam Cumhuriyeti kurmak istediğini, dünyanın Bosna'yı bu sebeple yok etmek istediğini belirten entelektüeller bu metinlerini kaçakların yaşadığı yurtdışında yazıyorlardı. İzzetbegoviç, ülkesine uygulanan açık bir işgal politikası olduğunu ve kendisinin de bunu engellemek için mücadele ettiğini ancak kendisini çok başarılı görmediğini söyler ve kendisinin olmadığı bir Bosna'nın bundan daha iyi olamayacağını da belirtir. İzzetbegoviç, Bosna Hersek'te İslam Cumhuriyeti kurmak gibi bir düşüncesinin olmadığını ancak kimilerinin hoşu gitse de gitmese de Bosna topraklarında İslam'ın hayatta kalması için mücadele vereceğini belirtir (İzzetbegoviç, 2007: 121).

İzzetbegoviç'in farklı yerlerde ve zamanlarda yaptığı konuşmalardan oluşan *Köle Olmayacağız* adlı eserinde, farklı din, farklı dil, farklı millet ve kültür geleneklerine sahip insanların bir arada yaşadığı zengin bir medeniyete sahip olan Bosna Hersek'i anlamamız aynı zamanda Bosna'da yaşanan vahşeti ve bu vahşet karşısında dünyanın duruşunu gözler önüne sermesi açısından oldukça önemli bir eserdir. Eser aynı zamanda 20. yüzyılda Avrupa'nın göbeğinde yaşananlara karşılık Bosna halkının ve liderlerinin onurlu mücadelesinin anlaşılması açısından da önemli bir değere sahiptir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAVAŞIN ORTASINDA BİR LİDER

“Bilge Kral” olarak bilinen Aliya İzzetbegoviç, kendisini bu tanımlamadan farklı olarak sıradan bir insan olarak tanımlar. 1993 yılında Saraybosna Komuta Merkezi’ndeki Ahlak Yönetimi Semineri’nde bu konu ile ilgili görüşlerini şu şekilde dile getirmiştir: *“...Başkan hasta olmamalı imiş. Bu çok anlamsız. Sıradan bir başkanım ben. Ben bir lider değilim. Ne demek istediğimi anlıyorsunuz. Onlar hasta olamazlar, onlara izin verilmez. Hepiniz gibi ben de hasta olabilirim. Bizler sıradan insanlarız.”*

İnsanların içinde yaşadıkları coğrafya, kültür ve zamanın onların kişiliklerinin ve düşünce dünyalarının oluşmasında etkileri tartışılmaz. Bu nedenle İzzetbegoviç’in düşünce dünyasının şekillenmesinde içerisinde yaşadığı zamanın ve mekanın önemi tartışılmaz. Bir lideri değerlendirirken de içinde bulunduğu çevresel, siyasal, sosyal bir takım faktörleri göz önünde bulundurarak değerlendirmek gerekmektedir.

“Bilge Kral” olarak tanımlanan İzzetbegoviç entelektüel, lider ve eylem adamı olarak anlayabilmemiz için hayatını ve düşünce dünyasını şekillendiren ilkeler doğrultusundaki tespitlerle mümkündür. Bu ilkelerden bazıları;

Entelektüel kaygısının olması; Entelektüel, düşünür, siyasetçi ve en genel anlamıyla eylem adamı olmanın en temel koşulu bir kaygıya, derde sahip olmaktır. Bu nedenle bir şeylerin yolunda gitmemesi en çok düşünce adamı veya eylem adamını rahatsız eder. Bu rahatsızlık sadece düşünce de değil eylemde de kendini gösterir. Bu noktada düşünce adamı ve bir siyasi kimliğe sahip olan lider harekete geçerek, düşünce ve fikirlerini eyleme döker. İzzetbegoviç halkının ve ülkesinin hatta dünyanın içinde bulunduğu durumdan rahatsızlık duymuş ve gerek eserlerinde bu rahatsızlıklarını dile getirmiş gerekse de hayatını bu rahatsızlıklara müdahale etmeye adanmıştır.

İzzetbegoviç gençlik yıllarından itibaren insanı ilgilendiren ve sosyal meselelerde düşünce üretmeye çalışan ve insanlığın problemleriyle ilgili kaygıya sahip olan bir düşünürdür (Özdemir, 2014: 19). İzzetbegoviç'in en temel iki kaygısının olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan ilki kendisinin ve halkının özgür olmayışıdır. İzzetbegoviç bu rahatsızlığını daha lise yıllarındayken dile getirmiş ve Genç Müslümanlar örgütüne üye olarak Müslüman halkların hak ve özgürlükleri için mücadele etmiştir. Bir diğer kaygısı ise; İslam dünyasının geri kalmışlığıdır. Bu kaygısını net olarak *Doğu ve Batı Arasında İslam ve İslam Deklarasyonu* adlı eserlerinde görmekteyiz (Karaarslan, 2010: 87).

İzzetbegoviç'in bahsettiğimiz bu yönünü hayatın tamamına genellemek mümkündür. Çünkü o sadece belirli zamanlarda bir kaygı duymamış, hayatının her aşamasında bu kaygılara yer vermiştir. Tüm hayatı boyunca bu kaygılar üzerine düşünce üretmiş ve mücadele etmiştir.

Öğrenme ve ilim tutkusu; İzzetbegoviç'in öğrenme tutkusunu anlayabilmek için *Özgürlüğe Kaçışım* adlı eserine ve bu eserin yazıldığı koşullara bakmamız gerekmektedir. İzzetbegoviç, hapishanenin zor koşullarına rağmen, birçok eseri okuması ve bu eserlere dair değerlendirmelerini kaleme alması onun okumaya, yazmaya ve düşünmeye olan tutkusunun ispatıdır. İzzetbegoviç için okuma bir statüden ziyade bir zaruriyettir. Onun için o koşullarda özgürlüğe kaçıışı sadece düşündükleri ve okuduklarını kağıda dökmesidir (Karaarslan, 2010: 88).

İzzetbegoviç'in öğrenmeye ve ilme olan tutkusunun temelinde hem Doğu hem de Batı kaynaklarından beslenmesi ve bu kaynaklara vakıf olması vardır. İzzetbegoviç'in Avrupa coğrafyasında yetişmesi ve içinde yaşadığı toplumun Müslüman olması durumunu değerlendirerek hem Batı düşünce dünyasını hem de Doğu düşünce dünyasından beslenmesine neden olmuştur. İzzetbegoviç, bir taraftan Kant, Marks, Hegel gibi Batı düşünürlerini diğer taraftan da Ali Şeriatî, Seyyid Kutub, Fazlurrahman gibi İslam düşünürlerini aynı anda okuyan ve analiz eden nadir düşünürlerden birisidir.

Çokyönlülük; İzzetbegoviç, modern düşünce dünyasının sistematığı olan uzmanlaşmanın neden olduğu tek boyutluluğa kapılmadan farklı disiplinler arasında bütüncül bir bakış açısı geliştirmiştir (Özkan, 2016: 20). *Doğu ve Batı Arasında İslam ve Özgürlüğe Kaçışım* adlı eserlerinde özellikle psikoloji, sosyoloji, antropoloji, felsefe, teoloji fizik ve biyoloji alanlarından oldukça faydalandığını görmekteyiz. Onun eserlerinde hukuk, sanat, estetik evrimcilik, din, ahlak, siyaset vb. konuları incelemesi disiplinler arası çalışmalar yaptığının göstergesidir.

Eleştirel Olma; İzzetbegoviç'in hayatına ve eserlerine baktığımızda eleştirel bakış açısını gözlemlememiz mümkündür. Daha lise yıllarında inancını sorgulamaya başlamış olması, Yugoslavya yönetiminin içinde bulunduğu siyasal yapıyı ve sistemi eleştirmesi bu özelliğinin bir sonucudur. İzzetbegoviç'in eleştirel yönünü eserlerinde görmemiz de mümkündür. Eserlerinde hem Doğu hem de Batı düşünce dünyasını eleştirmiş, bu eleştirileri arasında İslam dünyasını eleştirmekten de geri kalmamıştır. Özellikle *İslam Deklarasyonu* adlı eserinde İslam dünyasının neden geri kaldığı sorusu üzerinde durmuş ve İslam'ın geri kalmasına sebep olan anlayışları da eleştirmesi onun eleştirciliği ve sorgulayıcılığı bir hayat felsefesi olarak benimsediğinin göstergesidir.

Özgürlükçülük; İzzetbegoviç'in hayat mücadelesinin tamamını kapsayan ve onun hayat felsefesi olan özgürlükçülük ilkesi en temel ilkelerindendir. Onun için özgürlük insan hayatının tamamını kapsayan bir kavramdır. *Özgürlüğe Kaçışım* adlı eserinde her koşulda özgürlüğü vurgulamıştır. Onun için özgürlük hayata anlam katan ve uğruna mücadele edilmesi gereken bir kavramdır. Bosna savaşında zor şartlarda sergiledikleri mücadele de özgürlüğün İzzetbegoviç ve halkı için en temel ilke olduğunun göstergesidir.

İzzetbegoviç'in özgürlük tutkusu her insanın sahip olması gereken bir şeydir. Her insan özgürlüğü hak eder. Bu nedenle onun özgürlük anlayışı ahlaki bir temel üzerinedir ve bu ahlakilik de adaleti beraberinde getirir. Bu sebepten dolayı hiçbir zaman etnik ve dini olarak çoğulculuğun olduğu Bosna Hersek'te kendi inancının gereği olan yönetim biçimini önermez. Onun için en ideal olan yönetim biçimi her kesimden insanın özgürce yaşayabileceği demokratik ve barışçıl bir yönetimdir (Kararaslan, 2010: 90).

Tutarlılık; İzzetbegoviç'in siyasi bir lider olarak benimsediği ilkelerden bir diğeri de tutarlılıktır. Onun eylemleri ile düşünceleri arasındaki tutarlılığın en önemli sebeplerinden biri genç yaşta sahip olduğu kaygılarını hayatında her daim taşımasıdır. Kendisi hapishane hayatının en zorlu dönemlerinde bile tutarlılık ilkesinden vazgeçmemiştir. *İslam Deklarasyonu* adlı eserinden dolayı 14 yıl hapse mahkum edildiğinde dahi savunduğu fikirlerden ödün vermeden kendisine ithaf edilen suçlara cevap vermiştir.

Sentezcilik; İzzetbegoviç'in başarılı bir senteze ulaştığını ortaya koyduğu üçüncü yol olarak bilinen kuramına baktığımızda görmekteyiz. Sentezci yaklaşımını *Doğu ve Batı Arasında İslam* adlı eserinde gördüğümüz İzzetbegoviç, temelde Doğu ile Batı'nın sentezinden yola çıkarak ortaya koyduğu üçüncü yol kavramının yanı sıra idealizm ile materyalizme ait olan unsurlardan yola çıkarak sentezlerine ulaşır. Ruh ve bedenden oluşan insan İzzetbegoviç'e göre en temel sentezdir (Kararaslan, 2010: 91).

Siyasi bir lider olarak İzzetbegoviç'in sahip olduğu bu ilkelerin hepsi birbirinin tamamlayıcısı niteliğindedir. Bu ilkeleri onun hayatının tüm alanlarında görmemiz mümkündür.

1. ALİYA İZZETBEGOVİÇ'TE DİN OLGUSU VE İSLAM

İzzetbegoviç'e göre insan maddi ve ruhsal boyutları olan bir varlıktır. Eğer insan bu iki boyut arasında denge aramak yerine bu boyutlardan biriyle özdeşleştirilirse ortaya maneviyatçılık (saf din) ve maddiyatçılık (materyalizm) gibi birbiriyle çelişen iki zıt kutup ortaya çıkar. Maneviyatçılık ve materyalizmin ortak özelliği ise ikisinin de insanın bir boyutunu reddetmesidir. Maneviyatçılık sadece insanın ruhsal, manevi yönünü ele alarak insanı bu dünyadan soyutlarken, materyalist anlayış ise insanı sadece maddi yönünü ele almış ve her türlü maneviyatı reddeden bir dünya görüşünü benimsemiştir (Özyurt 2016: 197).

İzzetbegoviç tek boyutlu bir hayatın mümkün olmadığını altını çizer. İnsanın tek bir hayata inansa bile herkesin iki boyutlu bir yaşam sürdürmek zorunda olduğunu ve bunun insanın sosyal hayatın içinde yer aldığı andan itibaren böyle olduğunu belirtir (Mazı 2016: 236). Çünkü İzzetbegoviç için hayatta tam manasıyla ne saf bir din ne de saf bir ilim vardır. Başka bir ifadeyle din ve bilim gerçek hayatta birbirini müteessir eder (İzzetbegoviç 2013: 15). İzzetbegoviç çift boyutlu insanın bu anlam arayışına cevap olarak '*orta yol*' tezini savunur. Bu orta yol İzzetbegoviç için İslam'dır.

İzzetbegoviç'e göre dünya görüşlerini, maneviyatçı (dini), materyalist ve İslami olmak üzere üç kümede toplamak mümkündür. Bugüne kadar ortaya atılan bütün düşünce sistemleri bu üç dünya görüşünden birine dayanır. Maneviyatçılığa göre esas olan ruhtur; materyalizme göre ise esas varlık maddeden ibarettir. İslam için ise esas olan madde ve ruhun bir arada var oluşudur (İzzetbegoviç 2013: 11). İzzetbegoviç, maddi ve manevi boyutlarıyla çift boyutlu bir varlık olan insanın, tek boyuta indirildiğinde din ve materyalizm gibi birbiriyle çelişen iki zıt kutubun ortaya çıktığını ve bu zıt kutuba İzzetbegoviç materyalizm ve maneviyatçılıktaki bu zıt kutupluluğa tek tanrılı dinlerde de rastlamanın mümkün olduğunu söyler. Yahudiliğin bilimsel anlamda materyalizmi ya da pozitivizmi temsil ettiğine dikkat çeken İzzetbegoviç, Yahudiliğin bu dünyada cenneti vaat ettiğini, Yahudiliğin aksine Hristiyanlığın ise insan ruhunu tüm yönleri ile öte dünyaya ittiğini vurgular. Dindışı bir dünyayı düzenleme amacını reddeden Hristiyanlığın dış düzenleme ve dünyayı değiştirmekle hakiki iyiliğin yayılmasına yardım edilebileceği kaanatini bir nevi aldanma olarak görür (İzzetbegoviç 2013: 252-253). Hristiyanlık maneviyatçılığı temsil ederken, cenneti bu dünyada vaat eden

Yahudilik ise maddeciliği temsil eder. İzzetbegoviç her plan arasındaki orta yolun İslam olduğunu belirtir.

İzzetbegoviç'e göre İslam sadece Batılı anlamda algıladığımız bir din (religion) değildir. İslam sosyal hayatta da varlığını gösteren, sosyal hayatın içinde var olan ve sosyal hayattaki davranışlarımızı belirleyen bir dindir. İzzetbegoviç İslam'ın bir din olmanın yanı sıra aynı zamanda onun bir felsefe, düzen, ahlak tarzı, atmosfer yani kısacası hayatın tamamını kuşatan, hayatı her yönüyle kapsayan bir şey olduğunu vurgular (İzzetbegoviç 2014b: 43).

İslam'ın en iyi şekilde düzenlenen dünyadan yana olduğunu belirten İzzetbegoviç, insani ve iyilik üzerine olan her şeyin İslami olma şartını taşıdığını, modern paradigmanın ayrıştırdığı din-bilim, maddi-manevi, ahlak-siyaset, bireysel- toplumsal arasında yeniden bir uzlaşının İslam ile iki boyutlu bir perspektif kazanacağını belirtir (Baykan 2016 : 77). İslam bir din ve inanç olmanın ötesinde hayatımızın her noktasına dokunuş yapan, zıt kutuplara bölünmüş dünyada bize orta yolu, İzzetbegoviç'in ifadesi ile 'üçüncü yolu' sunan bir dindir.

İzzetbegoviç *Doğu –Batı Arasında İslam* adlı eserinin temel düşüncesi dünyanın hem siyasal hem de felsefi açıdan iki zıt kutba bölünmüş olmasıdır. Tekâmül- yaratma, dram- ütopya, topluluk-toplum, ruh-beden vb. şekilde karşımıza çıkan bu ikilikler İzzetbegoviç'e göre temelde din-materyalizm kutuplaşmasına dayanmaktadır (Karaarslan, 2010: 83). Kendi içerisinde oldukça tutarlı olan bu iki kutup, pratikte ise başarısızlığa mahkûmdur. Çünkü İzzetbegoviç'e göre bu iki zıt kutup insanı tasavvur ederken tek bir âleme dayanır ve tek bir âlem üzerinden açıklar. Oysaki insan İzzetbegoviç'e göre her iki âlemi de kapsar niteliktedir ve her iki âlemi de kapsayan şekilde insanı bütünüyle ele alan İslam'dır. İslam iki kutuplu dünyada üçüncü yoldur.

İzzetbegoviç insanın iki boyutlu bir varlık olduğu gibi, hayatında tek boyutlu olamayacağını insanın tek bir hayata inansa bile, yaşadığı müddetçe iki hayat yaşayacağını belirtir (İzzetbegoviç 2013: 13). İzzetbegoviç'e göre maddi ve manevi boyutlarıyla çift boyutlu bir varlık olan insan, tek boyuta indirildiğinde din ve materyalizm gibi birbiriyle çelişen zıt kutuplu yaklaşımların ortaya çıkmasıyla birlikte bu zıt kutupluluğa tek tanrılı dinlerde de rastlamanın mümkün olduğu belirtir.

İzzetbegoviç, bu zıtlıklar içerisinde insanlığın sorunlarının kaynağının çözümünün, insani iki boyutlu olarak ele alan bir orta yolu bulmakla mümkün olacağını söyler. Bu orta yol İzzetbegoviç'e göre İslam'dır. İzzetbegoviç'e göre nasıl ki insan ruh ve beden olmak üzere iki

boyutlu bir varlık ise, hayatta var olan her şey de iki boyutludur ve bu iki boyuta bölünmüş dünyada üçüncü yol İslam'dır.

İzzetbegoviç'e göre insanın maddi ve ruhi yapısı hakikatin iki temel özelliğidir. Her ne kadar teoride bu iki özellik birbirini reddederek insanı açıklamaya çalışsa da pratikte bu çok da mümkün değildir. İnsanı açıklayabilmek için hakikatin temeli olan bu iki özelliği bütüncül bir şekilde bakmak gerekir. Bu bütünselliği koruyan da İslam'dır. İzzetbegoviç, İslam' da hiçbir ibadetin sadece manevi boyutuna indirgenemeyeceği gibi, hiçbir dünyevi eylemin de sadece salt maddi çerçevede algılanamaması gerektiğini belirtir (İslam, Yıldız, Şafak: 2016: 268-269).

İzzetbegoviç'e (2014: 19) göre, hedefe götüren yol "İslam'ın bireysel, ailevi ve toplumsal hayatımızın tüm alanlarında İslam düşüncesinin yenilenmesi ve Endonezya'dan Fas'a kadar tek bir İslam birliğini gerçekleştirmek" tir. İzzetbegoviç, komünizm ve sosyalizm gibi ideolojilere karşı kurtuluşu *üçüncü yol* olan İslam'da görür ve insanlığı da bu İslami düzen içerisinde yaşamaya davet eder (Baykan, 2016: 20). Müslümanların sorunların üstesinden ancak bu şekilde gelebileceğini söyler.

2. ALİYA İZZETBEGOVIÇ'İN AHLAK KURAMI

Aliya İzzetbegoviç'in düşünce dünyasında ahlak kavramı önemli bir yer tutar. O bütün düşüncelerini ahlak süzgecinden geçirir ve insanı diğer canlılardan ayıran yegâne unsurun ahlak olduğunu belirtir. Ahlak, İzzetbegoviç için bir kavram olmanın ötesinde bir yaşam felsefesidir.

Toplumsal yaşamın temelinde yer alan ahlak kavramının tanımı Cevizci (2014: 128)'e göre *"insanların davranışlarını ve birbirleriyle olan ilişkilerini düzenlemek amacıyla oluşturulmuş, eylem kuralları, amaçlar ve değerler sistemidir."* Akarsu (1998: 18) ise *ahlakı; "belli bir dönemde belli insan topluluklarınca benimsenmiş olan, bireylerin birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen törel davranış kurallarının, yasalarının, ilkelerin toplamı"* olarak tanımlar. Durak (2007: 2)' a göre *"ahlak, geçmiş dönemlere kıyasla çok büyük ve hızlı değişimlerin yaşandığı günümüzde hayat tarzlarının değerlendirilip ölçülmesinde büyük öneme sahiptir. Bu önem yaşadığı çağın problemleriyle yüz yüze kalan insanın, benimsediği ahlak ilkelerini hayata geçirmesiyle dinamik bir yapıyı da beraberinde taşımaktadır."*

Ahlak, kavram olarak düşünce tarihi boyunca üzerinde en çok tartışılan konuların başında gelmektedir. Birçok düşünür tarafından üzerinde tartışılan ve birçok tanımı yapılan bir kavram olsa da üzerinde en çok durulan iki grupta incelememiz mümkündür. Bunlardan ilki hazların ve çıkarların peşinde koşmayı ahlaki kriter olarak kabul ederken; diğer bir anlayış ise, sorumlulukların bilincinde hareket etme ve yeri geldiğinde insanın kendi çıkarlarına ters düşen eylemlerde bulunmayı ahlaki kriter olarak kabul etmektedir (Karaarslan 2012: 112).

İzzetbegoviç, ahlak anlayışını insan eylemlerini oluşturan ve birbirinin zıddı olan iki argümandan ortaya koyar. Bu iki zıt argüman vazife ve menfaattir. Vazife ahlakın, menfaat ise siyasetin temel taşlarıdır. Vazife hiçbir zaman menfaatçi değildir, menfaatin ise ahlakla bir ilgisi yoktur (İzzetbegoviç 2013: 159). Menfaat kişisel çıkar elde etme düşüncesini bünyesinde barındırırken, vazife ise çıkar beklentisinin ötesinde insanın iç dünyasının ürünü olan sorumluluk duygusunu bünyesinde barındırır (Karaarslan 2012: 113). İzzetbegoviç için menfaat uğruna yapılan eylem, kişisel olarak çıkar sağladığı için samimi değildir ve insanın dış dünyaya dair beklentilerinin ürünüdür. Buna karşılık vazife sonucu yapılan eylemler ise insanın iç dünyasının bir ürünüdür ve sorumluluk duygusunu bünyesinde barındırır.

İzzetbegoviç; vazife ahlakını şu şekilde tanımlar: “*Ahlakın faydalı olduğu şekilde, ahlakın çıkarlarımızın türevi olduğu şeklinde ifadeye çok yakındır ki bu da, ahlakın inkarıdır. Çıkar ve faydalardan bağımsız, kendi başına özerk bir değer olarak ahlak, ancak vazife prensibine dayandırılabilir ve bu prensip de dinden kaynaklanır.*” (İzzetbegoviç, 2014: 224)

İnsanın dış dünyası, insandan bağımsızdır ve insan dış faktörlerin etkisiyle istemediği eylemleri yapmak zorunda kalabilir. Dış dünyada olup bitenler, insanın kontrolü dışında olabilir ve insan bu olup bitenlere kayıtsız kalamayabilir. Ancak insanın iç dünyası, doğrudan doğruya insana bağlıdır ve insan iç dünyasında özgürdür. Bu nedenlerden dolayı ahlak, dış dünyaya bağlı eylemlerinde değil, yapmak istediği ve niyet ettiği eylemlerinde gizlidir. Ahlak İzzetbegoviç’e göre fiilin kendisinden ziyade her şeyden önce insanın doğru dürüst yaşamak istemesinde, iradesinde, verdiği mücadelesinde ve niyetindedir (Karaarslan 2010: 63). İnsanın bu iç dünyasına müdahale etmek imkânsızdır. Kişi iç dünyasında kendi ile baş başadır ve bu iç dünyasında kişi iyiye niyet edebileceği gibi, kötüyü de arzulayabilir. İyilik ve kötülük insanın iç dünyasında olan şeylerdir İzzetbegoviç, ahlakı aklın bir ürünü olarak görmez. Bir şeyin ahlak bakımından iyi ya da kötü olmayışı ilmen tespit edilemez (İzzetbegoviç 2013: 169). Akıl insanın iç dünyasına yani dolayısıyla ruhuna müdahale edemez. Çünkü akıl dış dünya ile ilgilenir ve dış dünyada var olan şeyler ile ilişki içerisindedir dolayısıyla da insanın ruhuna ve iç dünyasına dokunamaz. İşte bu sebeplerden dolayı da bir şeyi ahlaken kabul

edeceğimiz ya da reddedeceğimiz zaman akıl bunun hükmünü veremez. Ahlak da tıpkı özgürlük gibi akıldışı bir kategoridir (Karaarslan 2012: 115).

İzzetbegoviç için özgürlük ancak insanın var olması ile ilgili bir durumdur. İnsanın varlığının olduğu yerde onun özgürlüğünden bahsedebiliriz. Özgürlük insanda özüne sahip çıktığı ve insanın hiçliğe karşı aldığı tavır ve bitmek bilmeyen mücadelesinde tezahür eder. İzzetbegoviç, insanın varlık sahasını ancak kendi yetersizliğinin farkına vardığında ona güç, güven ve bir kurtuluş ve en nihayetinde bir gaye veren aşkın olan bir varlığa bağlanma ve ona teslim olmak ile anlamlandırır (Kala, 2016: 318).

İnsanın özgür olması meselesi İzzetbegoviç’e göre yaratılmış bir varlık olması gerçeğine dayanır. İnsanın özgür olması yaratıcının varlığının delillerindendir. Ancak *özgür* bir varlık yaptıklarının sorumluluklarını üstlenebilir. İnsan iyi ve kötü arasında tercih yapabiliyorsa özgürdür ve yaptığı tercihin sorumluluğu da kendisine aittir. Tercihlerini özgürlüğe dayanarak yapan insanın davranışları ancak iyi-kötü, doğru-yanlış ya da ahlaki-gayri ahlaki olarak değerlendirilebilir. Sorumluluk bilinciyle ve özgür olarak gerçekleştirilen davranışın ya da eylemin hesabının Allah’a verilmesi durumu, özgürlük ve ahlakın birleştiği noktadır (Akın, 2014: 70).

İzzetbegoviç *Özgürlüğe Kaçışım* adlı eserinde Allah, ahlak, özgürlük ve mesuliyetin birbirinden bağımsız olarak düşünülemeyeceğini şu ifadelerle dile getirir: “*Allah yoksa insan da yoktur. İnsan yoksa mesuliyet de yoktur. Öyleyse Allah yoksa suç da yoktur. Allah yoksa her şey mubahtır.*” Ahlak ve insan kavramlarının anlamlandırılabilmesi için Allah’ın varlığın kabulü İzzetbegoviç için zorunlu bir ilkedir (İzzetbegoviç 2014a: 63).

İzzetbegoviç’in siyaset anlayışı da sorumluluk duygusuna dayanan ve Machiavelli’nin öngördüğü siyaset anlayışının zıttı niteliğindedir. Machiavelli’ye göre devletin kendi otoritesini devam ettirebilmek için başvurduğu her yol mubahtır, bu yol gayri ahlaki ve insan özgürlüklerini hiçe saysa dahi. Devlet kendi menfaatine ters düşen her olay neticesinde ilk önce, haksız dahi olsa kendi menfaatini düşünmelidir. İzzetbegoviç’in siyaset anlayışı ise tamamıyla bu anlayışın zıt istikametindedir (Ulukütük, 2016: 519). Machiavelli siyaseti ahlaktan ayırırken, İzzetbegoviç için ahlaki temele dayanmayan siyaset düşünülemez.

İzzetbegoviç’in siyaset felsefesi insan ve İslam anlayışından ayrı değildir. İzzetbegoviç’te siyaset insanın iki boyutlu yapısı temel alınarak anlam kazanır. Onun için ideal bir siyaset, ruh-beden, acı-haz, dünya-ahiret, birey-toplum gibi çift kutuplu unsurların

birbirine feda edilmeden oluşturulmalıdır ki bu da ancak siyasetin ahlaki olarak sınırlandırılması ile mümkündür (Akın, 2014: 38).

İzzetbegoviç, insan- ahlak ilişkisinin dışında, toplum-ahlak ilişkisine de değinir.

“Milletler tarihe ahlaktan zengin, maddeden fakir olarak girerler. Tarihten çıktıklarında ise vaziyet genellikle bunun tam tersidir. Hemen tüm önemli hakların tarihlerinde bu tespit doğrulanmıştır: Antik Farisilerde, Romalılarda, Yunanlılarda, Araplarda, hatta modern Avrupa milletlerinde. Buradan bir medeniyetin tarihi gelişimi yoluyla açıklanabileceği, ama ahlakın bu şekilde açıklanamayacağı neticesi çıkar. Tarihi ve harici bir güç için bir netice değil, ön şart olan şey kesinlikle ahlaktır; tıpkı müstakbel bitkinin tohumdaki yiyecek stoğunu harcayarak filizlenmesinde olduğu gibi, tarihi olarak kendisini gerçekleştiren bir halkın da bu ahlaki stok pahasına yaşadığı, söz konusu ahlaki stoğu harcadığı söylenebilir. Başlangıçta daima bir insanla ve onunla birlikte dini şuur ve ahlak bakımından pek saf ve yüce örneklerle karşılaşırız. Tarihi gelişim süreci içinde din ya terk edilir ya da zayıflar; nihayetinde ölümün eşiğinde dinsizlik ve tam bir ahlaki çöküntü haline varılır. Dolayısıyla ahlak hiçbir yerde bir ürün değildir; biz onu asli biçimiyle bir halkın hayatında ve şuurunda buluruz ve çoğunlukla bunun varlığını açıklayamayız.” (İzzetbegoviç, 2014: 77-78)

İzzetbegoviç, özgürlük, adalet, eşitlik ve ahlaka oldukça önem atfetmiştir. İnsanı siyasetin ana merkezi alan ve düşünce dünyasını bu dört ilkeye bağlayan İzzetbegoviç, insan demenin özgür ve adalet demek olduğunu, adalet ve özgürlüğünde huzur ve mutluluk demek olduğunu altını çizer (Aygün, 2017: 54).

İzzetbegoviç’e göre ahlakın akıl ile izah edilemeyeşi onun din ile olan ilişkisini ortaya çıkarmıştır. Menfaat beklentisi olmadan yapılan eylemler zaman zaman ızdırap veren ve insanlardan bir şeyler feragat etmesini bekleyen eylemler olarak karşımıza çıkabilir. İşte bu noktada hiçbir menfaat beklentisi olmadan vazife duygusuna dayanarak yapılan eylemler, bir ebediyetin olduğunun göstergesidir. İzzetbegoviç’e göre ahlaki davranış ancak ve ancak bir ebediyet varsa, bir yaratıcı varsa mümkündür. Aksi halde, ahlaki eylem olarak yapılan her fedakârlık ve çekilen her çile ahmaklık olarak değerlendirilirdi. Bu nedenlerden dolayı ahlak-din ve ahlak-yaratıcı unsurları arasında kopmaz bir bağ vardır (Karaarslan 2012: 116).

İzzetbegoviç’e göre ahlak ve din arasındaki ilişkide hangisini inkar edersek diğerini yok sayarız. Ahlaksız bir din düşünölemeyeceği gibi, dinsiz bir ahlak da söz konusu değildir. Çünkü ahlak, insanın seçimleri ve davranışlarını Allah’ın varlığı gerçeğine uygun bir şekilde tavrı almasıdır. Vazifemi tüm güçlük ve tehlikelere rağmen yapmam gerekiyorsa; ancak bu dünyayı ve hayatı tek dünya ve hayattan ibaret görmediğimiz zamanda haklı olabiliriz. Bu davranışımızda menfaat gözeten davranışlarımızdan farklı olarak ahlaki bir davranış olarak

ancak bir hesap gününün ve bir Yaratıcının olması halinde anlam kazanır. İşte bu da ahlak ve din arasında bulunan birliği ifade etmektedir (Bircan, 2018: 64).

İzzetbegoviç, din ve ahlak arasındaki ilişkiden yola çıkarak akıllara gelebilecek olan ahlaksız samimi dindar ya da samimi bir ahlak sahibi dinsiz insanların olup olamayacağı sorusuna değinir. Bu sorudan hareketle İzzetbegoviç ahlak ile din arasındaki farka dikkat çekmiştir: “Din bilgi ve tasdik, ahlak ise bu bilgi ile ahenk içinde bir arada bulunan tatbikat, hayat demektir. Her yerde olduğu gibi bilgi ve tatbikat ayrılık ve tutarsızlık olabilir. Din nasıl düşünmeli ve inanmalıyız; ahlak ise neye meyletmeli, nasıl yaşamalı, nasıl hareket etmeliyiz sorusuna cevap teşkil etmektedir.” Din ile ahlak arasındaki bu ilişki insan açısından düşünüldüğünde insanın inandığı değerler ve bu değerleri hayata entegre etme noktasında uyum içinde olması şeklindedir (Akın 2014: 73).

Ateist ya da materyalist insanların ahlaklı davranıp davranamayacağı sorusuna İzzetbegoviç, davranışlarımızın birçoğunun şuurlu tercihlerimizden ziyade çocuklukta aldığımız terbiye ya da kabul edilmiş anlayışlarımızın bir neticesi olduğunu belirtir. Ona göre, bir kimse daha çocukken büyüklerini saymaya, söz tutmaya haklıyı ve haksızı gözetmeye vs ahlaki eğitimi almışsa bunlar siyasi, dini ya da felsefi görüşü ne olursa olsun şahsi özellikleri olarak kalacaktır. İzzetbegoviç için kişinin bu ahlakı dindir; bu din kişinin kendi dini değilse bile ona aktarılmış olan dindir. İşte bu durum nedeniyle ahlaklı ateistler ya da ahlaksız dindarlar ortaya çıkabilir. Ancak İzzetbegoviç, ahlaklı ateistin olabileceğini belirtirken ahlaklı ateizmin hiçbir zaman mümkün olamayacağının da altını çizer. Çünkü ateizm ve materyalizm bünyesinde ahlakı barındırmaz (Eliaçık, 2015: 84).

İzzetbegoviç ahlakın akıl ile izah edilemeyeceğini; çünkü bunun insanın bir iç meselesi olduğunu vurgular. Ona göre ahlak tamamıyla insanın dışarıdan bağımsız olarak kendi iç dünyasında var olan bir unsurdur. Ahlakın bu özelliği bizi dine ve bir yaratıcıya götürür. Ancak bir yaratıcının ve dinin olduğu dünya da ahlaki davranış anlamlı bir hal alır. Bu noktada ahlak ve din iç içedir ve birbirinden bağımsız olarak düşünülemez. Ahlak nasıl hareket edilmeli sorusuna yanıt ararken, din nasıl düşünülmeli sorusu ile ilgilenir. Ahlak ve din arasındaki bu bağa dikkat çeken İzzetbegoviç ateist ve materyalist insanların ahlaka uygun davranıp davranamayacağı sorusuna cevap arar. Onun için ahlaklı ateist ya da materyalist olabilir; ancak ahlaklı bir ateizmden ya da materyalizmden bahsetmek mümkün değildir. Çünkü ateizmin ve materyalizmin inşa ettikleri dünyada ahlak diye bir unsur yoktur.

2.1. AHLAK VE SİYASET ANLAYIŞI

Siyasetin merkez noktasına insanı alarak hareket eden İzzetbegoviç, özgürlük, adalet, eşitlik ve ahlaka oldukça önem atfetmiştir. Onun için insan özgürlük ve adalet kavramları olmadan tanımlanamaz. İzzetbegoviç'in bu noktada siyaset anlayışı Machiavelli'nin öngördüğü siyaset anlayışının tam tersi niteliğindedir. Çünkü Machiavelli'ye göre, devletin varlığı ve iktidarın otoritesi için başvurduğu her yol mubahtır. Bu yol gayri ahlaki olabileceği gibi insan özgürlüğünü yok sayan bir yol da olsa öncelik olarak devlet kendi bekasını düşünmelidir. İzzetbegoviç'e göre “ *Machiavelli siyaseti ahlaktan ayırmıştır. Machiavelli, ahlaki ferdi ve kamuya ait olmak üzere ikiye ayırır ve ilkinin ikincisine tabi kılar. O aynı zamanda toplumun hedefi olarak kamu çıkarını uygular. Fakat onun nazariyesi sözde kamu çıkarının ne kadar ahlaksız ya da ahlak- dışı olabileceğini göstermeye de yarayabilir.*” Menfaati ön plana çıkaran ve devleti merkeze alan bu görüş, İzzetbegoviç'in düşüncesi ile tamamiyle zıttır (Ulukütük, 2016: 519).

İzzetbegoviç için siyasetin temeli insan hürriyetidir. Ona göre gerçek otorite ancak bununla mümkündür. Çünkü siyaset anlayışı menfaat duygusuna değil, sorumluluk duygusuna dayanmaktadır. Ahlaki olmanın göstergesi onun için insanın iç dünyasında yaptığı muhakeme sonucu oluşan sorumluluk duygusudur. Siyaseti sorumluluk ve ahlak duygusu üzerine temellendirmesi bu dünya için yapılmadığının bir göstergesidir. Bosna halkının en zor zamanlarda siyaset sahnesinde yer almaları, İzzetbegoviç'in siyaset uğruna hapisshanede yatmayı göze alması, hayatı boyunca eleştirel bir siyasi tavır takınması siyaseti sorumlulukla bir kabul ettiğinin en belirgin göstergesidir (Karaarslan, 2014: 62).

İzzetbegoviç'in kendi halkı ve günümüz toplumları için öngördüğü en uygun yönetim şekli demokrasidir. Ancak demokrasi ona göre çelişkili ve yanlış kullanılan bir kavramdır. Zalim liderler tarih boyunca kendilerini diktatör olarak hiçbir zaman tanımlamamış bunun tam tersi kendilerini demokrat olarak görmüşlerdir. Bu nedenle demokrasi esasında İzzetbegoviç'e göre, çoğunluğun düşüncesinden ziyade yasalar önünde herkesin eşit olması demektir. Azınlıklara nasıl davranıldığı ve insanların düşünce özgürlüğüne sahip olmaları özgürlüğün ölçüsüdür. İzzetbegoviç'in demokrasi anlayışı bu düşünceleri üzerine şekillenmiştir. Bu düşünceleri ile ulus devlet anlayışının ortaya koyduğu siyaset yapma tarzını eleştirir ve demokrasi ile bağdaşmadığı kanısına varır. Çünkü bu çoğunluğun iktidar da olmasını öngören ve azınlığı görmezden gelen devlet merkezli bir siyaset tarzıdır (Karaarslan, 2014: 63,64).

İzzetbegoviç, siyaset ve demokrasi anlayışını İslam'ı merkeze alarak oluşturmuştur. Düşünce dünyasının merkezine İslam'ı koyan İzzetbegoviç, siyaset anlayışının merkezine de adaleti koymuştur. Adalet kavramı İslam çerçevesinde herkese eşit muamele etmeyi öngörür. Bu noktada İzzetbegoviç demokrasi adil olma noktasında en uygun yönetim şekli olduğunu öngörür (Kararaslan, 2014: 64,65).

Ahlak ve siyaset İzzetbegoviç'in düşüncesinde başta Bosna olmak üzere Müslüman toplumlarının meselelerine yol göstermesi açısından oldukça önemlidir.

3. ALİYA İZZETBEGOVIÇ VE ÖZGÜRLÜK

Siyaset felsefesi sözlüğünde özgürlük; “ kişinin kendi iradesi sonucunda gerçekleştirmek istediği eylemlerden dolayı kendi dışındaki diğer insanların tehdit veya kısıtlamalarına maruz kalmamasıdır” şeklinde tanımlanır (Torun ve Macit, 2014: 81).

Özgürlük, İzzetbegoviç için bir kavram olmanın ötesinde bir tutkudur. İzzetbegoviç için özgürlük nedir? Sorusunu sordüğümüzde aklımıza ilk olarak onun ve halkının Bosna savaşında verdiği özgürlük mücadelesi gelse de İzzetbegoviç için özgürlük dışsal anlamından ziyade içsel boyutları olan bir değerdir. İzzetbegoviç, hapisanedeyken çocuklarından aldığı mektupları okuduğunda, *‘kendimi sadece hür bir insan olarak değil, aynı zamanda Allah'ın dünyanın tüm hazinelerini kendisine bahsettiği birisi olarak hissediyordum’* der ve bu mektupların kendisi için *‘özgürlüğe hissi kaçı’* olduğunu söyler (İzzetbegoviç, 2011: XV). İzzetbegoviç için buradaki özgürlük sevgi ile elde edilen dışsal boyuttan bağımsız içsel bir özgürlük anlayışıdır.

İzzetbegoviç, *İslam Deklarasyonu* eserinde dile getirdiği düşünceler nedeniyle yargılandığı Saraybosna Davası'nda özgürlük ile ilgili düşünleri;

Yugoslavya'yı seviyorum ama onun yönetimini değil. Bütün sevgimi özgürlüğe veriyorum ve geriye yetkililer için bir şey kalmıyor. Ben bu ülkenin yasalarını çiğnemiş olmaktan dolayı yargılanmıyorum. Çünkü böyle bir şey yapmadım. Ben aramızdaki tekil iktidar sahiplerinin, izin verilmiş ve yasaklanmış olana ilişkin kendi standartlarını, Anayasayı ve yasaları dikkate almaksızın empoze etmelerine yarayan yazılı olmayan kuralları ihlal etmiş olmaktan dolayı yargılanıyorum. ... Bu itibarla beyan ederim ki: Ben bir Müslümanım ve öyle kalacağım. Kendimi dünyadaki İslam davasının bir neferi olarak telakki ediyorum ve son gününe kadar da böyle hissedeceğim. Çünkü İslam ve benim için güzel ve asil olan her şeyin diğer adı; dünyadaki Müslüman halklar için daha iyi bir gelecek vadinin ya da umudunun, onlar için onurlu ve özgür bir hayatın, kısaca benim inancıma göre uğrunda yaşamaya değer olan her şeyin adıdır.” (İzzetbegoviç, 2015: 49-50).

İzzetbegoviç, Müslümanların da iç özgürlüğüne vurgu yapar ve bir fiilde bulunma ya da bulunmama imkânı olmadan yapılan bir hareketin din bakımından bir değerinin olmadığını vurgular. İzzetbegoviç'e göre zorla aç bırakılmak nasıl oruç tutmak değilse, zorla yapılan iyiliğin de iyilik olmadığını ve dinen yapılan eylemin değersiz olduğunu açık bir şekilde söyler. Seçme özgürlüğünün tüm dinlerin ve ahlakın temeli oluşturduğunu belirtir (İzzetbegoviç, 2011: 79).

Özgürlüğün dışsal boyutu ise İzzetbegoviç'e göre Bosna Hersek gibi çok kültürlü bir ortamda bireyin kendi gibi, olduğu gibi yaşayabilmesi kendi inancını, kültürünü, değerlerini koruyarak kendisini ifade edebilmesidir. Tek tipleştirici bir anlayış yerine, özgürlükler üzerine kurulu, İslami bir özgürlük anlayışı. İzzetbegoviç'e göre din, özellikle de İslam insan saygınlığının ihlaline kayıtsız kalamazdı (Erkilet, 2008).

İzzetbegoviç, Saraybosna Davası'ndan sonraki ikinci hapisane döneminde *Özgürlüğe Kaçışım/ Zindandan Notlar* adlı eserini kaleme almıştır. Bu eserin önsözünde ise şunları dile getirmiştir: *“Okuyucunun göz atacağı (ve belki de okuyacağı) şey benim özgürlüğe kaçışımdır. Maalesef bu gerçek bir kaçış değil. Oysa ben öyle olmasını isterdim. Bu zihni ve fikri kaçış, yüksek duvarları ve demir parmaklıklarıyla Foça Hapishanesi'nden mümkün olan tek kaçış şekliydi. Eğer yapabilseydim, gerçek ve maddi kaçışa öncelik tanırdım.* (İzzetbegoviç, 2014: XIII).

İzzetbegoviç'te özgürlük kavramını sadece düşünsel boyut da değil Bosna Savaşı'nda inandığı değerler için mücadele ederken de görmekteyiz. İzzetbegoviç Bosna'da gerilimlerin başladığı günlerde 19.04. 1991 tarihinde “İyi Niyet İnsanları Toplantısı'nda şu sözleri ifade etmiştir: *“...Sıcak kalp ve serin kafaya ihtiyacımız var. İyi ile kötüyü ayırt edebilmek için sıcak kalp, hata yapmamak yanlış düşünülmeden adım atmamak için de serin kafa gerek. Bu sebeple, hüküm vermek için sıcak kalp ve serin kafanız olsun. Şimdi aklıma, benzer sıkıntılarla karşı karşıya bulunan ve halkı karşısına çıkan bir şair hakkındaki hikaye geldi. O zaman demiş ki: Esir mi yoksa özgür mü olmak istiyorsunuz? yeminle bitirmiş ve ben de böyle bitiriyorum. Büyük Allah'a yemin ederiz ki köle olmayacağız.”* (İzzetbegoviç, 2007: 38).

4. ALİYA İZZETBEGOVIÇ KÜLTÜR VE MEDENİYET

İzzetbegoviç, zıt kutuplu düşünce sisteminin birbirinden farklı olduğunu fakat birbirlerini dışlayıcı olmadıkları, zaman içerisinde birbirinin zıttı (uygarlık-kültür, ütopya-dram, materyalizm-din vs.) olarak tasavvur ettiklerini belirtir. İzzetbegoviç'e göre ilk ikilem

insan- hayvan ikilemidir. İnsanı daha gelişmiş bir hayvan olarak tanımlayan evrimci yaklaşıma karşılık, yaratmaya göre insan, evrilmiş bir varlık değildir, diğer hayvanlarla ortak özelliklerinin olmasının yanında kendine has bir özlük alanı olan bir varlıktır. İzzetbegoviç'e göre alet kullanma insanın hayvanlarla ortak özelliği, kült sahibi olmak ise, sadece insana has olan bir özlük alanıdır (Aydın, 2013: 42). Kült ile alet arasındaki ilişkiyi kültür ile uygarlık arasındaki ilişkiye benzeten İzzetbegoviç'e (2013: 85) göre "kültür, durmadan kendi kendini yaratmak; uygarlık ise durmadan dünyayı değiştirmektir." Uygarlık, beşerî ihtiyaçların bir ürünü iken, kültür ise insani arzuların ifadesidir. Kültür İzzetbegoviç'e göre insanın semavi kaynağını teyit ya da inkâr ederek kendini keşfetmesinin bir yolu olarak görür. Uygarlık ise, tek boyutlu yaşamın devamı insan ile tabiat arasındaki madde alışverişidir. Kültür manevi gelişmenin devamı iken, uygarlık teknik gelişmenin devamıdır (İzzetbegoviç, 2013: 84,85).

İzzetbegoviç'e göre kültürün taşıyıcısı insanken, uygarlığın taşıyıcısı toplumdur. Kültürün amacı insanın kendi kendine hâkim olarak sınırlarını aşmasıyken; uygarlığın amacı ise ilim sayesinde tabiata hâkim olmak ve ona hükmetmektir. İnsan, din, sanat, felsefe kültürün ürünüyken, ilim, şehirler, teknik uygarlığın ürünleridir (İzzetbegoviç, 2013: 86).

İzzetbegoviç'e göre uygarlığı şekillendiren ana unsur kültürdür. Buna rağmen uygarlık güçlendikçe kültür zayıflar. Uygarlık kültürden uzaklaştıkça insan tabiatıyla çelişir ve medeniyet insanı dünyevileştirerek insanı özüne yabancılaştırır. Batı medeniyetinin teknik gelişimini bu nedenle İzzetbegoviç insanı eriten bir ilerleme olarak görür. Teknik gelişme insana hep daha konforlu bir hayat vaat eder ve bu konfor da insan tabiatına aykırıdır (Çoşkun, 2016: 467). İzzetbegoviç (2013: 121), uygarlığın tamamen reddedilmesine de karşı çıkar. Dünyaya kayıtsız olan bir kültür anlayışı ile dünyevileştiren bir uygarlık anlayışının insanı özünden uzaklaştıracağını ve her iki aşırılığa karşı da dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Çünkü insan sadece maddi ya da sadece manevi yönü olan tek yönlü bir varlık değil, maddi ve manevi her iki yöne birden sahip olan bir varlıktır. İzzetbegoviç bu ikilemin ardından insan ve topluma bakışta birbirine zıt iki temel yaklaşım üzerinde durur: dram ve ütopya.

İzzetbegoviç, bu iki kavramı da birbirlerinin zıddı olarak ele alır. Dram, hayatın bizzat kendisini ifade ederken ve kültürel dünyamızı yansıtırken; ütopya ise ideal bir toplum düzenini ve alet kullanma yönümüzü ifade eder. İzzetbegoviç'e (2013: 220) göre dram, kâinatta mümkün olan varoluşun en yüksek şekli olarak insanın ruhunda cereyan eder, ütopya

ise insan toplumuyla ilgilidir ve dünyadaki cennet hayalidir. Dramda ütopya yoktur, ütopyada da dram bu ikisi birbirine karşıt kavramlardır.

Ütopya kavramı antik çağdan günümüze kadar filozofların ideal toplum kurgularını ifade etmek için kullandıkları kavramdır. Antik çağ düşünürü Platon'un Devleti, 16. yüzyıl Rönesans düşünürü Thomas Moore'un *Ütopia*'sı Campanella'nın *Güneş Devleti* başlıca ütopya örnekleridir.

İzzetbegoviç, ütopya kavramını ele alırken Platon'un "Cumhuriyet" adlı diyalogundan örnekler verir. Hasta insanların öldürülmesi, hüznü, yumuşak ağır melodilerin yasaklanması, devletin zarar görmemesi için vatandaşın hayatını hastalıklı ve tedavide geçirmemesi, uzun zaman hasta olan veya hasta nesil doğuracak bir kişi intihar etmesi gerektiği, çocukların annelerinden ayrılarak özel bir ortamda yetiştirilmesi, halkın amirlerine itaatin mecburi olması bu örneklerden bazılarıdır. Bu örnekler üzerinden İzzetbegoviç, ütopyalarda toplumsal işleyiş bakımından mükemmel olmakla birlikte gayri insani olarak görür (İzzetbegoviç, 2013: 221). Ütopyalar İzzetbegoviç'e göre insanın ahlaki yönünü ve insanın özünü yok saymaktadır. İnsanın özgürlüğünü de yok sayan ütopyada, insan sadece var olan sistem içerisinde görevini yerine getirmekle sorumlu bir fonksiyon icra eden bir varlıktır. İnsan ütopyalarda sistemin devamı için var olan ruhu olmayan bir varlıktır. Ütopyaların şahsiyeti yoktur, psikolojisi vardır, beşerî problemleri yoktur, yani aynı zamanda ahlaki problemleri de yoktur.

Ütopyanın insanı sistemin bir parçası olarak görmesine karşılık dram ise, hayatın bizzat kendisidir ve özünü hürriyet oluşturur. İnsan acısıyla, tatlısıyla içinde bulunduğu bu hayatın bağımsız bir ferdidir. Ütopyalar ideal bir düzenin sağlanması için insanı yok sayarken, dram ise ideal düzenin merkezine insanı koyar ve olması gereken dünya ile değil, olanla ilgilenir. İzzetbegoviç insanı yok sayan ütopyaların bu gayri insani yönüne dikkat çeker ve ütopyaların hayata geçmesinin imkânsızlığını vurgular.

İzzetbegoviç'e göre ütopyalarda ahlak ve hürriyetten bahsetmek mümkün değildir. Çünkü ahlak her zaman ölçülüdür ve eğer faaliyetlerimiz şuursuzsa irademiz dışında mecburen çalışıyorsak o zaman her ölçü ve ahlak da manasızdır. Ütopyanın sakini olan insan sadece belirli görevleri yerine getirmek için fonksiyonları olan bir "sosyal hayvan" dır. Böyle bir insanın özgürlüğünden ve ahlakından bahsetmek pek de mümkün değildir. Bu yönüyle ütopyalar başta komünizm ve sosyalizm olmak üzere birçok düşünce akımını da etkilemiştir. "Komünizmde ahlak diye bir şey yoktur veya mümkün değildir" diyen Marksistlerle,

“Bilimsel sosyalizmde zerre kadar ahlak yoktur” diyen Lenin’in iddialarında komünizm ile ütopya arasındaki bağı ortaya koymaktadır (İzzetbegoviç, 2013: 226).

İzzetbegoviç’e göre ütopya beşerî dünyamızda her şeyi bir biçimde kurgulamaya çalışmakta bu da biri ütöpik, diğeri dramatik olmak üzere iki tipin doğmasına sebep olmaktadır. Dram ve ütopya arsındaki ilişkiyi dramın topluluğuna karşılık ütopyanın topluluğu üzerinden açık bir şekilde ortaya koyar. İzzetbegoviç, fertler tarafından meydana getirilen ve menfaat esasına dayanan toplum ile kişilerin beraberlik hissi ile birbirine bağlı olduğu topluluk arasındaki ayrımı net bir şekilde yapılması gerektiğini belirtir. Çünkü toplum maddi ihtiyaca yani menfaate dayalıyken, topluluk ise manevi ihtiyaca dayanır. Toplum içindeki insanlar, menfaat vasıtasıyla birbirine bağlı iken toplulukta ise insanlar ortak fikir ve karşılıklı güven hissiyle birbirine bağlıdırlar (İzzetbegoviç, 2013: 230). Toplumda bir arada yaşamak menfaatler çerçevesinde bir araçken, toplulukta bir arada yaşamak bir amaçtır.

İzzetbegoviç’e göre uygarlık, tercihini toplumdan yana kullanır. Uygarlık toplumu oluştururken insanlar arasındaki dâhili ve şahsi münasebetlerinin yerine harici ve anonim münasebetler koyar. Aile ve akrabalık bağları, doğum, düğün ve ölümle ilgili törenler, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma gibi insanı insan yapan değerlerin yerine uygarlık bakım müesseseleri ve organizasyonlar kurarak bakımla memur görevlendirir (İzzetbegoviç, 2013: 231). Günümüzde akrabalık ilişkilerinin daha zayıf olması, aynı bina içindeki insanların birbirinden bihaber olması, kalabalıklar içerisinde insanın kendini yalnız hissetmesi İzzetbegoviç’in uygarlık ve topluma dair ortaya koyduğu düşünceleri kanıtlar niteliktedir. Bu noktada İzzetbegoviç dikkatleri aile kurumu üzerine çeker ve uygarlığın aileyi bertaraf ettiğini belirtir.

İzzetbegoviç’e göre aile fertlerini birbirine bağlayan şey sempati veya hissiyattır yani manevi duygulardır. Bu manevi duygular, şahsi bağlar ve ilişkiler ocağı olarak aile ütopyayla ilgili bütün düşüncelerde çatıştır. Uygarlık, aileyi sadece kurumsal olarak değil, uygulamada da ortadan kaldırmaktadır. Evliliklerin gittikçe azalması, boşanmaların artması, kadının çalışma hayatında daha çok yer alması, tek kişilik ev idarelerinin artması vs. gibi durumlar ailenin tahrip edilmesine neden olan belirtilerdir (İzzetbegoviç, 2013: 239). Bu durumun ortaya çıkmasından en çok etkilenenlerin çocuklar ve yaşlılar olduğunu belirten İzzetbegoviç, çocuk bakım evlerini bir fabrika ve eğitim makinesi olarak görür. Annenin, insan doğurup yetiştirdiğini buna karşılık çocuk bakım evlerinin topluma üye yetiştirdiğini, ütopyanın kendine itaat edecek müstakbel mensubunu yetiştirdiğinin altını çizer (İzzetbegoviç, 2013:

242). Huzur evleri de gündüz bakım evleri gibi aynı düzene hizmet eden birer araçtır. Konforun varlığı ve sevginin yokluğu her ikisinin de ortak özelliğidir. Çocuk bakım evleri anne- babasız çocuklara, huzur evleri ise çocuksuz anne babalara hizmet ederler.

İzzetbegoviç'in, dram ve ütopya konusuna dair düşünceleri bugüne kadar sosyal bilimlerde kabul gören birtakım yargılara eleştiri niteliğindedir. İzzetbegoviç, ütopyaların zannedildiği gibi insan mutluluğu ve refahını ön görmediğini, uygarlığın gelişiminin manevi değil, teknik olduğunun ve bu gelişimi sağlarken insanı özünden uzaklaştırdığını gözler önüne serer.

İzzetbegoviç insanın içinde bulunduğu bu dramı ortadan kaldırmak için daha iyi düşüncesiyle ütopya ile aşma çabası daima sonuçsuz kalmıştır. Bu bağlamda insanın içinde bulunduğu ve doğal durumu olan dramın aşılması, kaynağı daha iyiyi tercih etmek ve gerçekleştirmek çabası olan İslam'la mümkündür. Dramı ortadan kaldıracak bir cennet hayatı bu dünyada mümkün olmamıştır ve olmayacaktır da. İslam cenneti bu dünyadan başka bir dünyada vaat eder ancak bu dünyayla bağlantılı olarak açıklar (Akın, 2014: 44).

5. İSLAM DÜŞÜNCESİ VE ALİYA İZZETBEGOVİÇ

İzzetbegoviç, hem eylemlerinin hem de düşünce dünyasının merkezine İslam'ı koyan bir düşünce adamıdır. Hayatı boyunca İslam'ı kendisine nasıl yaşanılması ve nasıl düşünülmesi gerektiği noktasında bir yol gösterici olarak görmüştür. İzzetbegoviç'in eserlerine ve düşünce dünyasına baktığımızda, O'nun İslam'a dair düşüncelerinden önce, İslam'ın onun hayatına ve düşünce dünyasına etkilerinin izlerini görmekteyiz. Onun izlediği siyasette, ahlak anlayışında, aile hayatında, arkadaşları ile olan ilişkilerinde kısacası tüm hayatında İslam belirleyici bir unsur olmuştur. Hayatının merkezine koyduğu İslam anlayışı atalarından miras aldığı kültürel boyutu ile yaşanan bir İslam anlayışı değildir (Karaaraslan, 2010: 82).

İzzetbegoviç, Müslümanların emin adımlarla kendi aydınlık yollarında kendi kaderlerinin sahibi olarak yürümek istiyorlarsa hedefe götüren yolu açık bir şekilde işaret eder. Bu hedeflerden ilki bireysel, ailevi ve toplumsal hayatımızın tümünde İslam düşüncesinin yenilenmesidir. İzlenecek bir diğer yol ise, dünya Müslümanlarının bir araya gelerek İslam birliğini oluşturmalarıdır (İzzetbegoviç, 2014: 19). İzzetbegoviç'e göre bu hedefler her ne kadar ihtimal dışında ve uzak görülseler de gerçekleşmesi imkânsız değildir.

Bu hedeflerin gerçekleşmesini sağlayacak ve Müslümanlara ilham verecek, onları harekete geçirecek tek düşünce İslam'dır.

İslami merkezli bir düşünce ile Müslümanlar ya İslami yenilenmeye doğru hareket ederek kendi kaderlerini tayin edecekler ya da pasiflik göstererek gerilemeye doğru yol alacaklar. İzzetbegoviç bunlar dışında Müslüman halklar için üçüncü bir yolun olmadığını söyler (İzzetbegoviç, 2014: 20).

İzzetbegoviç, geçmişte eski medeniyetler ile Avrupa arasında köprü olmuş olan İslam'ın, bu rolü tekrar devralması gerektiğini şu cümleleri ile belirtmiştir: *“İslam, bugün bu dramatik çıkmaz ve alternatif zamanında, parçalanmış dünyada aracılık rolünü tekrar devralmalıdır. Üçüncü yani İslami yolun manası işte buradadır.”* (İzzetbegoviç, 2014: 26).

İzzetbegoviç (2013: 23)' göre; *“Kur'an edebiyat değil, hayattır. Dolayısıyla ona bir düşünce tarzı değil bir yaşam tarzı olarak bakmaya başlar başlamaz günlük ortadan kalkar ve bu yanlış intibalar da değerini kaybeder. Kuran'ın yegane hakiki tefsiri hayat olabilir ve bildiğimiz gibi Hz. Muhammed'in hayatı tam olarak buydu.”* İzzetbegoviç'in bu sözlerinden İslam'ın dinin ötesinde tüm hayata nüfus eden bir yaşam felsefesi olduğunu anlıyoruz.

İzzetbegoviç'e göre (2014: 19); *“Tarih, büyük bir gerçeği gözler önüne seriyor: İslam, Müslüman toplumların aklını başına getirebilecek, içlerindeki disiplin, ilham ve enerji ölçeklerinin sınırlarını zorlayabilecek tek düşüncedir. İslam'ın tanımadığı hiçbir ideal, kültür ve devlet alanında asla kayda değer bir etkiye sahip olmamıştır.”* İslami düşüncenin yeniden yapılandırılmasını, Fas'tan Endonezya'ya uzanan bir İslam Birliği oluşturulmasını ve İslam'ın bu yolla bireylerin, toplumun hayatının her alanında kendini göstermesi gerektiğini bu düşünceleri ile dile getirir.

İzzetbegoviç, İslam'ı bir akıl dini olarak kabul eder. Onun akla önem veren yönü, Müslümanların Allah, insan, toplum vs konuları sorgulamasına neden olmalıdır. Toplumların iyileşmesi için atılacak adımları felsefi, siyasi ve ahlaki temellini İslam'ın oluşturduğunu düşünen İzzetbegoviç, bu konudaki düşüncelerini şu şekilde ifade eder: *“Seçenekler belli: Ya İslam'ın yapılandırılması yönünde harekete geçmek ya da duraklama ve gerileme dönemine girmek. Müslümanlar için üçüncü bir seçenek söz konusu değildir.”* (İzzetbegoviç, 2013: 21).

İzzetbegoviç, İslam'ı sadece bir din olarak görmez, İslam'ın siyasete yansımaları ona göre adalet, eşitlik, özgürlük, ahlak gibi kavramlarda tezahür eder. İzzetbegoviç sahip olduğu İslami kimlik çerçevesinde İslam coğrafyasında kayıtsız, pasif bir lider olmayı tercih etmemiş,

tam aksine bir mücadele ve direniş göstererek dünya üzerinde yaşayan bütün Müslümanlara örnek olmuştur.

İslam İzzetbegoviç'e göre Batı'nın değerlendirdiği gibi sadece bir din olmadığı gibi ibadetlerle sınırlı bir ritüaller zinciri de değildir. İzzetbegoviç (2014 : 47)'in dine bakışı:

“Hayatı sadece din ve dua ile değil, aynı zamanda çalışma ve bilimle tanzim etmek gerektiğine inanan, dünya tasavvurunda ibadethane ile fabrikanın yan yana olması gerektiğine izin vermekle kalmayıp talep eden, insanları sadece terbiye etmek değil, aynı zamanda onların dünyadaki hayatını kolaylaştırmak gerektiğini düşünen ve bu iki hedefin birbirine kurban edilmesi için hiçbir sebebin bulunmadığı fikrinde olan kimse, o İslam'a aittir.”

İslami düzen ile ilgili ideallerinde İzzetbegoviç şu hedefleri belirlemiştir:

“Yabancı manevi, fikri ve siyasi saldırılarına karşı ve Müslüman ülkelerin şekli ve gerçek bağımsızlıkları için mücadele etmek; bireysel teşebbüsü boğmaksızın, her yerde, eğitim, sanayileşme, toprak reformu ve büyük kaynaklarının millileştirme programlarını desteklemek; okulların ve iletişim araçlarının İslamlaşmasını hayata geçirmek; sefaletsiz ve israfsız bir toplum için parolası ile her yerde sosyal adalet programlarını desteklemek; şövenizm, ayrımcılık ve farklılıkların öne çıkarılmasına karşı fakat Müslüman halkların birlikteliğine katkı da bulunacak her şey için mücadele etmek” (İzzetbegoviç: 2014: 139).

İzzetbegoviç'e göre İslam'ın teorik boyutundan ziyade Müslümanların günümüzde pratik olarak İslam'ı nasıl yaşadıkları üzerine fikirlerini savunmuşlardır. Müslümanların içinde bulundukları problemlerden kurtulmak için İslami düzene geri dönmeleri gerektiğini çünkü asıl sorunun Müslümanların eylemleri ile inanışları arasındaki uyumsuzluktan kaynaklandığını ifade eder.

SONUÇ

İnsanoğluna yön veren bir kavram olan liderlik tarihin her aşamasında karşımıza çıkmaktadır. Liderlik, tarih boyunca birçok farklı disiplin dallarına konu olmuştur. Bunların başında felsefe, sosyoloji, siyaset bilimi ve sosyal psikoloji gelmektedir. İnsanlar topluluk halinde yaşamaya başladığı her an bir lidere ihtiyaç duymuştur ve lider olarak seçtiği kişilere de bir otorite ve bu otoriteyi kullanma yetkisi bulmuştur. Çünkü toplu halde yaşamak zorunda olan insanoğlu bir düzene ve düzenleyiciye muhtaçtır. Toplumun ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılayabilen kişiler de lider olarak ortaya çıkarlar. Ancak liderler rol ve işlevleri bakımından genelde otoriter, liberal ve demokratik olmak üzere üç tip olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Her zaman için geçerli, tek ve en iyi bir liderlik tipinden söz edilemez. Lider kavramının birçok tanımının olmasına rağmen yapılan tanımlamaların ortak özelliği liderliğin bir sürece dayanması ve bir grubun içerinden çıkması ve grup üyeleri üzerinde bir etkiye sahip olmasıdır. Tezimin konusunu oluşturan Aliya İzzetbegoviç'te entelektüel derinliği ve içerisinde yaşadığı çağı okuyabilme becerisiyle bugün özelde Bosna Hersek, genelde tüm Müslümanlar açısından önemli bir siyasi liderdir.

İzzetbegoviç'in mücadelesi tarihi ve sosyal anlamda karşılığı olan ve farklı bir okumayı ve anlamlandırmayı gerektiren bir olgudur. İzzetbegoviç, Avrupa'nın ortasında Balkan coğrafyasında savaşların, toplumsal ve siyasi karışıklıkların olduğu bir dönemde yaşamıştır. O Müslüman ve Avrupalı bir entelektüel ve devlet adamı olarak farklı kültürlerle sahip insanların bir halk olarak birlikte nasıl yaşayabileceği problemi üzerine sorgulamalar yapmıştır. Yugoslavya'daki komünist ve faşist ideolojiler sebebiyle özgür bir hayat yaşayamayan Boşnakların ve dünyadaki tüm Müslümanların geleceğine yönelik sorgulamaları yaşamı boyunca devam etmiştir.

Sosyalist bir sistemin içerisinde Müslüman olmanın ve Müslüman olarak hayat sürmenin tüm zorluklarını yaşayan İzzetbegoviç'i bu koşullar hem sınırlandırmış hem de yeni bir dünyanın düşünce biçiminin inşasına yönlendirmiştir. Düşüncesini inşa ederken İzzetbegoviç, insanın yaratılış itibarıyla ruh ve bedenden oluştuğunu belirtmiş, birçok toplulukta yaşanan problemlerin alt yapısında yatan sebeplerin başında olan bu yapının altını ısrarla çizmiştir. Gençlik yıllarından itibaren aşına olduğu Doğu ve Batı felsefe teorilerinin yanlışlarını göstermekle kalmamış, bunların pratikte de doğurduğu problemleri gözler önüne sermiştir. İnsan, ahlak, düalizm ve İslam kavramları çerçevesinde şekillendirdiği kuramında İzzetbegoviç, Doğu ve Batıyı tamamen eleştirmez. Onun için hem Doğu hem de Batı gerçeği

sadece tek yönüyle ele almıştır ve diğer yönünü hep yok saymışlardır. Yaşanılan hayat içerisinde insanın bu çift yönlü yapısını yok saymaları nedeniyle teoride ne kadar kusursuz olsalar da gerçek yaşamda bu kusursuzluğu kaybetmişlerdir.

İzzetbegoviç, üçüncü yol olarak kabul edilen düalist felsefesini İslam üzerinde somutlaştırarak insanın bu bakış açısına sahip uygun yapıya sahip olduğunu belirtmiştir. Onun için zıt kutupların pratik hayatta yansımaları Hristiyanlığın bedeni yok sayarak ruha hitap etmesi, Yahudiliğin ise tam tersi ruhu yok sayıp bedene hitap etmesidir. İzzetbegoviç iki farklı yaklaşımın bütünlüğe ulaştıran tek yolun İslam olduğunu savunmuştur. İslam iki kutuplu dünyada üçüncü bir yoldur.

İzzetbegoviç Doğu ve Batı'yı bütüncül bir bakış açısı ile analiz etmiş gençlik yıllarından itibaren yaptığı okumalar ve araştırmalar neticesinde hem Batının hem de Doğunun görüşlerine hakim bir düşünürdür. Sadece hakim olmakla yetinmeyen İzzetbegoviç, bu düşünce sistemlerinin doğru ve yanlış yönlerini ortaya koyarak; inanmış olduğu İslam dininin asıl anlamının bu farklı düşünce sisteminin doğruları içinde barındırdığını gözler önüne sermiştir. Onun Doğu ve Batıyı içinde barındıran bütüncül bakış açısına göre, materyalizmin yüceltmış olduğu bilimi ve maneviyatçı yaklaşımın üzerinde durduğu ahlaki ve kültürel birikimi bir bütün olarak bünyesinde barındırmakta ve insanlığın aradığı mutluluğun yolunun İslam'da olduğunu belirtmiştir. Kendi hayat çizgisinde de inanmış olduğu İslam ilkelerinden özellikle ahlak üzerine sergilediği tutum ve davranışları ile bu görüşlerini kanıtlamıştır.

İzzetbegoviç sadece Batı düşüncesini eleştirmemiş, Müslüman toplumların geri kalmalarının altında yatan sebepleri de irdelleyerek Müslüman toplumları da eleştirmiştir. Özellikle İslam Deklarasyonu ve Doğu ve Batı Arasında İslam adlı eserlerinde İslam'ın saf bir din olmanın yanı sıra bir yaşam biçimi olarak anlaşılması gerektiğini ve Müslümanların İslam fikrini yeterince özümsememesi yönünden eleştirmiştir.

İzzetbegoviç'in gerek yaşamına gerekse eserlerinden yola çıkarak düşünce dünyasına baktığımızda İslami yönün ağır bastığını ve İslam'ın O'nun hayatının ana merkezinde yer aldığını görmekteyiz. Ancak buna rağmen İzzetbegoviç amacının hiçbir zaman bir İslam Cumhuriyeti kurmak olmadığının da altını çizer. O, en ideal yönetim biçiminin çok partili hayatın, hukuk güvencesinin ve azınlığında söz sahibi olduğu bir demokrasi ile yönetilen bir cumhuriyet olduğunu savunmuştur.

Bosna Hersek'te özgürlük, adalet ve eşitlik ilkelerine dayanarak Demokratik Eylem Partisi'ni kurmuş ve bu şekilde düşüncelerini eyleme dönüştürmüştür. 1990 yılı seçimlerinde milletvekili ve Bosna Federasyonu'nun cumhurbaşkanı seçilmiştir. Yugoslavya'nın dağılmaya başlaması ile birlikte yapılan referandumda 5 Nisan 1992 de Bosna Hersek bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsız Bosna Hersek cumhurbaşkanı olarak İzzetbegović 1992-1995 yılları arasında yaşanan Bosna Savaşı'nda halkına liderlik yapmıştır. Sırlara ve Hırvatlara karşı halkı ile birlikte mücadele veren İzzetbegović eşitsizliklerle dolu bu savaşta halkına her daim adil olmaları gerektiğinin altını çizmiş ve zulmeden tarafın kendileri olmayacağını belirtmiştir. Bu düşüncelerini de Boşnak halkı ile birlikte ahlaklı bir direniş sergileyerek tüm dünyaya göstermişlerdir.

İzzetbegović hayatının merkezine koyduğu özgürlük ilkesi çerçevesinde özgür Bosna'yı amaçlamış ve bu amacını toplumuna kabullendirip onların da desteğini almıştır. Bu amaç uğruna hiçbir zaman geri atmayan İzzetbegović, hedefini gerçekleştirmek için halkı ile birlikte mücadele vermiştir

İzzetbegović'in siyaset ve eylem adamı olmanın yanında aynı zamanda düşünür olma vasfını taşıması da oldukça önemlidir. Tarihte çok az yöneticinin sahip olduğu entelektüel kimlik İzzetbegovićte liderlikle birleşmiş ve eşine nadir rastlanan bir lider olmasına neden olmuştur. Kendi isteği ile Cumhurbaşkanlığını bırakan İzzetbegović'in liderliği sadece güç elde etmek için değil, toplumsal refahın sağlanmasında bir araç olarak gördüğünün delilidir.

İzzetbegović'in söylemleriyle eylemlerinin tutarlı olması bir liderin nasıl ahlaki bir tutar sergilemesi gerektiğinin örneğidir. Haksızlık ve güç karşısında adaletten taviz vermemesi, siyasete ahlakilik boyut kazandırması, insanı merkeze alması, özgürlüğü hayatının merkezine koyması ve ulusunun ve ülkesinin geleceğini kendi devlet adamlığının önüne koyması tarihte lider olarak kendine has bir özellik ile anılmasını sağlamıştır.

İzzetbegović'in düşünce dünyasına baktığımızda insanın varlığı ile ilgili olan tüm meseleleri ele alan bir düşünce şekli olduğunu görmekteyiz. Bu düşünce şekilleri siyasi lider olarak İzzetbegović'in liderliğinin şekillenmesinde temel unsurlar olmuştur.

KAYNAKÇA

- Akarsu, B. (1998). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İnkılâp Yayınevi, İstanbul.
- Akçay, M. (2016). *Aliya İzzetbegoviç ve Düşünce Dünyası*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı, Erzurum.
- Akın, H. A. (2006). Aliya ve Savaş Ahlakı Aliya İzzetbegoviç'te Özgürlük ya da Bosna Savaşını Yeniden Düşünmek. *Tezkire, Düşünce, Siyaset Bilimi Dergisi*, Sayı 42, Şubat/Nisan.
- Akın, M. H. (2010). *Aliya İzzetbegoviç'in Entelektüel Mirası*. Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu. İstanbul: Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, s. 100-108.
- Akın, M. H. (2013). *Aliya İzzetbegoviç'in Siyaset Felsefesi ve İslam*. Vefatının 10. Yılında Aliya İzzetbegoviç. Doğu Batı Arasında İslam Birliği İdeali Sempozyumu Bildirileri.
- Akın, M. H. (2014). *Aliya İzzetbegoviç'in Siyaset Felsefesi ve İslam*. Özgürlük Mücadelesi ve İslam Düşünürü Aliya İzzetbegoviç. Ed: Mahmut Hakkı Akın, Faruk Karaarslan, İstanbul: Pınar Yayınları.
- Akın, M. H. (2018). *Aliya İzzetbegoviç; Hikmet, Özgürlük ve İslam*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Albayrak, A. (2018). *Yerel Yönetimlerde Liderlik ve Başkanın Seçmen Üzerindeki İmajı-Isparta Örneği*. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı.
- Arklan, Ü. (2004). *Siyasal Liderlikte Karizma Olgusu: Recep Tayyip Erdoğan Örneğinde Teorik ve Uygulamalı Bir Çalışma*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı Halkla İlişkiler Bilim Dalı, Konya.
- Arnhart, L. (2011). *Platon'dan Rawls'a Siyasi Düşünce Tarihi*. Çev. Ahmet Kemal Bayram, Ankara: Adres Yayınları.

- Aslan, Ş. Karabacak, M. Çiftçi, O. Z. (2016). İslam'ın Liderliğe ve Kadın Liderliğe Bakışı: Benazir Bhutto Otobiyografisinin Doküman İncelemesi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, Yıl: 2016, Cilt: 19, Sayı:1.
- Ataş, M. (2016). *Entelektüel Lider Bağlamında Aliya İzzetbegoviç Üzerine Nitel Bir İnceleme*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- Aydın, M. (2013). *Aliya İzzetbegoviç'te Ütopya ve Dram*. Vefatının 10. Yılında Aliya İzzetbegoviç Doğu Batı Arasında İslam Birliği İdeali Sempozyumu Bildirileri.
- Aygün, A. (2017). *Aliya İzzetbegoviç'te Din ve Siyaset*. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı Felsefe Tarihi Bilim Dalı, Konya.
- Azarkan, E. (2011). Slovenya, Hırvatistan ve Bosna'nın Bağımsızlık Mücadeleleri ve Yugoslavya'nın Dağılışı. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt: 8 Sayı: 2.
- Babuna, A. (2000). *Bir Ulusun Doğuşu Geçmişten Günümüze Boşnaklar*. Çev. Hayati Torun, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Basagiç, S. B. (1900). *Bosna Hersek Tarihi*. İstanbul: Kastaş Yayınevi.
- Başarır, M. (2015). *Siyasal İletişim Sürecinde Lider Üslubunun Seçmen Davranışındaki Rolü Üzerine Bir Araştırma*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı Halkla İlişkiler Bilim Dalı, Konya.
- Baykan, E. (2016). *Aliya Okumaları İslam Deklarasyonu*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Bayram, Ş. (2013). *Liderlik Kavramı ve Liderlik Türlerinin İnovasyon Üzerindeki Etkileri*. Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Strateji Bilimi Anabilim Dalı, Gebze.
- Bircan, H. H. (2018). *Doğu Batı Arasında Ahlak Aliya İzzetbegoviç Düşüncesinde İnsan ve Etik*. Ankara: Çizgi Kitabevi.
- Çetin, N. G, Beceren, E. (2007). Lider Kişilik: Gandhi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl:3, Sayı :5.
- Çetintaş, O. (2018). *Aliya İzzetbegoviç'in Siyaset Felsefesi*. Uşak Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Uşak.

- Cevizci, A. (2014). *Felsefeye Giriş*. Nobel Yayıncılık, Ankara.
- Çıvgın, A. G. (2018). Platon'un Adalet ve Filozof Kral Anlayışı *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* Cilt: 7, Sayı:1.
- Demirtaş, S. (1997). *Liderlik Teorileri ve Karizmatik Liderlik*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Yapı Sosyal Değişme Anabilim Dalı, İstanbul.
- Dinler, Ç. (2018). *Yöneticilik ile Liderlik Arasındaki Temel Farklar ve Atatürk'ün Liderliği Üzerine Bir Çalışma*. Avrasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı Yönetim Bilimleri Bilim Dalı, Trabzon.
- Doğan, M. (2014). *Karizmatik Lider Bağlamında Türk Siyasetçilerinin Değerlendirilmesi*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Konya.
- Dönmez, İ. K. (2006). *İnanç, ibadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Nr. 136.
- Durak, N. (2007). Mevlana'nın Ahlak Öğretisinde İyi ve Kötü Kavramları. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 6.
- Düzgün, Ş. A. (2010). *Aliya ve Kurucu İrade Olarak İslam*. Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu, İstanbul: Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, s. 75-90.
- Eliaçık, R. İ. (2004). *Aliya İzzetbegoviç*. İstanbul: İlke Yayınları.
- Erkilet, A. (2007). *Aliya İzzetbegoviç'in İslam Dünyasına Yönelik Analizleri*. İlem Yıllığı 2, (Aliya İzzetbegoviç'i Anma Toplantısı), İstanbul, s. 106-109.
- Erkilet, A. (2010). *Özgürleştirici Bir Önder: Aliya*. Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu (11-12 Ekim 2008), İstanbul: Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, s. 112-116.
- Erkilet, A. (2013). *İslam Dünyasını Yeniden Kurmak: İslamcı Bir Dilin ve Hareketin Zemini Olarak Aliya'nın Düşüncesi*. Vefatının 10. Yılında Aliya İzzetbegoviç Doğu Batı Arasında İslam Birliği İdeali Sempozyumu Bildirileri.

- Erzen, M. Ü. (2012). Siyasi Lider İmajlarının Seçimlerde Etkisi. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* Sayı 31.
- Garip, M. M. (2017). *Bosna- Hersek'in Avrupa Birliği ile İlişkileri* İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Programı.
- Gaytancıoğlu, K. (2013). *Politik Liderlik ve Bir Politik Lider Olarak Bülent Ecevit*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.
- Göksu, O. (2019). Siyasal Liderlikte Yeni Bir Model Önerisi: Recep Tayyip Erdoğan Örneği. *Gaziantep University Journal of Social Science* 1058-1080.
- Göktaş, P. (2015). *Siyasi Liderlerden Beklenen Liderlik ve İletişim Tarzları: Y Kuşağı Üzerine Bir Araştırma*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı.
- Görkem, A. (2008). *Liderlik ve Öğretim Liderliği*. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Hacımeyliç, K. (2013). *Aliya İzzetbegoviç'in Hayatı ve İslam Dünyasına Bakışı*. Vefatının 10. Yılında Aliya İzzetbegoviç Doğu Batı Arasında İslam Birliği İdeali Sempozyumu Bildirileri (26 Ekim 2013).
- Imamovic, M. (2018). *Boşnakların Tarihi*. Çev. Hüseyin Gül, Cenita Özgüner, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İnel, H. (2014). *Turgut Özal ve Süleyman Demirel'in Siyasi Liderliklerinin Karşılaştırılmalı Analizi*. Turgut Özal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara.
- İsakoviç, Z. (2016). Aliya İzzetbegoviç Biyografisi. *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*: Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç, Özel Sayının Editörleri: Prof. Dr. Mustafa Orçan, Doç. Dr. Rahman Ademi, Doç. Dr. Mustafa Balcı, Özel Sayı:31, Ankara: Dumat Ofset.
- İslam, N. C. (2013). *İzzetbegoviç'in Ahlakı, Kaderi ve Teslimiyeti*. Vefatının 10. Yılında Aliya İzzetbegoviç Doğu Batı Arasında İslam Birliği İdeali Sempozyumu Bildirileri (26 Ekim 2013).

- İzzetbegoviç, A. (2003). *Kendi Kaleminden Aliya İzzetbegoviç; II. Endülüs Soykırımına Geçit Vermeyen Bilge Adam*. Vakıf Gazetesi.
- İzzetbegoviç, A. (2013). *Doğu ve Batı Arasında İslam*. Çev. Salih Şaban, İstanbul: Nehir Yayınları.
- İzzetbegoviç, A. (2018). *Bosna Mucizesi: Konuşmalar*. Çev. Fatmanur Altun, Rıfat Ahmedoğlu, Ankara: Yöneliş Yayınları.
- İzzetbegoviç, A. (2011). *Özgürlüğe Kaçışım: Zindandan Notlar*. Çev. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul: Klasik Yayınları.
- İzzetbegoviç, A. (2014). *İslam Deklarasyonu ve İslami Yeniden Doğuşun Sorunları*. Çev. Rahman Ademi, İstanbul: Fide Yayınları.
- İzzetbegoviç, A. (2007). *Köle Olmayacağız*. İstanbul: Fide Yayınları.
- İzzetbegoviç, A. (2017). *Geleceği Yenilemek*. Derleyen, Asım Öz, İstanbul: Pınar Yayınları.
- İzzetbegoviç, A. (2018). *Tarihe Tanıklığım*. Çev. Alev Erkilet, Ahmet Demirhan, Hanife Öz, İstanbul: Klasik Yayınları.
- İzzetbegoviç, A. (2018). *Konuşmalar*. Çev. Fatmanur Altun, Rıfat Ahmetoğlu, İstanbul: Klasik Yayınları.
- Jerković, A. (2010). *Aliya Machialvelli'ye Karşı*. Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu, İstanbul: Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, s. 34-38.
- Jesenković, A. S. (2013). *İslam Birliği İdealine Mülhem Genç Müslümanlar Örgütü ve Kadın Kolu*. Vefatının 10. Yılında Aliya İzzetbegoviç Doğu Batı Arasında İslam Birliği İdeali Sempozyumu Bildirileri.
- Kala, M. E. (2016). İzzetbegoviç ve Sartre'da Tek Kavram İki Pergel: İki Farklı Özgürlük Tasavvuru. *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*: Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç Özel Sayısının Editörleri, Prof. Dr. Mustafa Orçan, Doç. Dr. Rahman Ademi, Doç. Dr. Mustafa Balcı, Özel Sayı:31, Ankara, Dumat Ofset
- Karaarslan, F. (2010). *Entelektüel Üzerine Bir Çalışma: Aliya İzzetbegoviç Örneği*. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Konya.

- Karaarslan, F. (2013). *Medeniyet Tartışmalarına Antiütopyacı Bir Yaklaşım: Aliya İzzetbegoviç Örneği*. Vefatının 10. Yılında Aliya İzzetbegoviç Doğu Batı Arasında İslam Birliği İdeali Sempozyumu Bildirileri.
- Kararaslan, F.(2014). *Aliya İzzetbegoviç'in Ahlak ve Siyaset Anlayışı. Özgürlük Mücadelesi ve İslam Düşünüri Aliya İzzetbegoviç*. Ed: Mahmut Hakkı Akın, Faruk Karaarslan, İstanbul: Pınar Yayınları.
- Komşuoğlu, A. (2008). *Siyasal Yaşamda Bir Lider Süleyman Demirel*. Bengi yayınları, İstanbul.
- Kökçikaran, A. (2016). *Liderlik Tipleri Perspektifinde Kazım Karabekir Örneği*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı.
- Közleme, O. (2013). Liderlik, Siyasal Otorite Tipleri ve Karizma. *Toplum Bilimleri Dergisi* Ocak-Haziran Cilt:7, Sayı: 13.
- Kurnaz, S. (2019). *Liderlik Tarzı Örgütsel Sessizlik İlişkisinde Örgütsel Politikanın Düzenleyici Rolü: Kamu Kurumlarında Bir Araştırma*. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yönetim Bilimleri Bilim Dalı.
- Lavıç, S. (2010). *Bir Devlet Adamı Olarak Aliya İzzetbegoviç*. Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu, İstanbul: Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, s. 50-55.
- Machiavelli, N. (1999). *Prens*. Çev: Bekir Toksoy, Oğlak Yayınları, İstanbul.
- Malcom, N. (1999). *Bosna'nın Kısa Tarihi*. Çev. Aşkın Karadağlı, Om Yayınevi: İstanbul.
- Mahmutcehajic, R. (2004). *Benim Güzel Bosnam*. Çev. Zeynep Özbek, İstanbul: Gelenek Yayıncılık.
- Malcolm, N. (1999). *Bosna*. Çev. Aşkın Karadağlı, İstanbul: Om Yayınları.
- Mulaosmanović, A. (2017). *Hayatta Kalma İmtihanı Aliya İzzetbegoviç'in On Yılı (1990-2000)*. Çev. Azemina Brkan Baymak, Ankara: Hece Yayınları.
- Neimarlija, H. (2010). *Üçüncü Yol Tezi*. Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu, İstanbul: Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, s. 151-156.

- Nizamülmülk, (2014). *Siyasetname*. Antik Şark Klasikleri çev: Sadık Yolsuzuçanlar, Lacivert Yayıncılık, İstanbul.
- Ocaktan, O. (2016). Devlet Adamı Olarak Aliya İzzetbegoviç. *Hece Aylık Edebiyat Dergisi: Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç, Özel Sayının Editörleri: Prof. Dr. Mustafa Orçan, Doç. Dr. Rahman Ademi, Doç. Dr. Mustafa Balcı, Özel Sayı:31, Ankara: Dumat Ofset.*
- Öksüz, D. (2018). *Recep Tayyip Erdoğan'ın Liderlik Yaklaşımı*. Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Kırıkkale.
- Önen, S. M, Kanayran, H. G. (2015). Liderlik ve Motivasyon: Kurumsal Bir Değerlendirme. *Birey ve Toplum Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 10.*
- Özdemir, M. (2014). *Aliya İzzetbegoviç Düşüncesinde Üçüncü Yol Kavramı ve Felsefi Temelleri*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Özkan, A. (2016). *Yazılı Basında Siyasi Lider Temsili: Erdoğan, İhsanoğlu ve Demirtaş Örneği*. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı, Antalya.
- Özgül, B. (2015). *Siyasi Partilerde Yandaşların Liderlik Beklentilerini Etkileyen Sosyoekonomik Faktörler*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı.
- Özyurt, C. (2016). İki Dünya Arasında İnsan: Aliya İzzetbegoviç'in Din Kuramı ve İslam Yorumu. *Hece Aylık Edebiyat Dergisi: Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç, Özel Sayının Editörleri: Prof. Dr. Mustafa Orçan, Doç. Dr. Rahman Ademi, Doç. Dr. Mustafa Balcı, Özel Sayı:31, Ankara: Dumat Ofset.*
- Platon, (1998). *Devlet Adamı*. Çev: Behice Boran – Mehmet Korosan, Çağdaş Mat. Yayıncılık, İstanbul.
- Şafak, Y. (2010). *Bosna Savaşı ve Yugoslavya'nın Parçalanması*. Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler ve Küreselleşme Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

- Saçak, E. (2017). *Sosyal Medyada Siyasal İletişim, Siyasal Liderlik ve 2015 Genel Seçim Çalışmalarına Katılan Liderlerin Twitter Söylem Çözümlemeleri*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı Genel Gazetecilik Bilim Dalı, İstanbul.
- Seyrek, A. (2017). *Aliya İzzetbegoviç*. İstanbul: Maviçatı Yayınları.
- Skırbekk, G. Gilje, N. (2005). *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Şerif, F. A. H. M. (2019). *Bilinmeyen Aliya*. Çev. Dr.Ali Cançelik, İstanbul: Şule Yayınları.
- Şişman, R. (2018). *Siyasal İletişim, Siyasal Liderlik ve Yönetim Anlayışları, Türkiyede'ki Seçmenler Üzerinden Sosyal Medyada Siyasal İletişim Model Önerileri*. Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı İşletme Programı.
- Tekin, C.H. (2012). *Bosna Hersek Devleti: 1991-2011*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 15, 1997, İstanbul.
- Ulukütük, M. (2016). Ahlak ile Siyaset Kısacasında Dünya Görüşünün Pratikteki Aynası. *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*: Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç, Özel Sayının Editörleri: Prof. Dr. Mustafa Orçan, Doç. Dr. Rahman Ademi, Doç. Dr. Mustafa Balcı, Özel Sayı:31, Ankara: Dumat Ofset.
- Vatansever, M. (2011). *Zamanın Unutturamadığı Dram: Srebrenitsa*. Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Analiz No: 10, Temmuz 2011.
- Yapıcı, M. İ. (2007). Bosna Hersek'te Gerçekleştirilen Askeri Müdahalenin Uluslararası Hukuktaki Yeri. *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi* Cilt: 2 No: 8.
- Yorulmaz, H. (2015). *Bilge Lider Aliya İzzetbegoviç*. İstanbul: Hat Yayınevi.
- Yürür, P. (2007). *Uluslararası Toplumun Bosna Hersek'i Yeniden Yapılandırma Süreci ve Modeli*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara.
- Weber, M. (2017). *Bürokrasi ve Otorite*. Adres Yayınları, Ankara.